

MECLİS-İ MEBUSANIN 1911 YILI MAARİF BÜTÇESİ TARTIŞMALARI IŞIĞINDA OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNİN DURUMU

Faysal MAYAK*

Mektep, ruha sunulacak iksirler halinde hakikatler üzerinde yapılan seçimle, alıcı gönüllerin birleştiği yerde vardır.¹

Öz

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Meclis-i Mebusanında, 1911-1912 mali yılı Maarif Nezareti bütçesi görüşmeleri, 20 Mayıs 1911'de başlamış ve 23 Mayıs 1911'e kadar dört gün devam etmiştir. Bu görüşmelerde söz alan mebusların konuşmaları incelendiği zaman dönemin Osmanlı eğitim durumu hakkında önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Mebusların üzerinde en fazla durduğu konu, II. Meşrutiyet döneminde çok fazla maarif nazırının değişmesi olmuştur. Bu durumun eğitim faaliyetlerinde istikrara zarar verdiği eleştirisini yapmışlardır. Halktan toplanan maarif hissesi paralarının adil biçimde harcanmadığı konusu da görüşmelerde sıklıkla dile getirilmiştir. Mebusan Meclisindeki görüşmelerde maarif müfettişlerinin gereksiz olduğu, okul olmayan yerlere müfettiş görevlendirildiği, teftiş işlerini maarif müdürlerinin yapabilecekleri gibi düşünceler ortaya konarak müfettişlerin bütçeye yük getirdiği belirtilmiştir. Teftiş konusunda en ciddi direnme gayrimüslim mebuslardan gelmiş, müfettişlerin haber vermeden baskın tarzında okullarını teftişe gelmelerinden duydukları rahatsızlığı ifade etmişlerdir. Bütçe görüşmelerinde Tıp Fakültesi harcamaları için ayrılan parayla ilgili yapılan konuşmalarda söz alan bazı mebuslar, bu okula ayrılan paranın fazla olduğunu, ihtiyaçtan fazla öğretmen bulunduğunu ve bu yüzden paranın çoğunlukla bunlara harcandığını ileri sürmüşlerdir. Bütçeyle doğrudan ilgili olmamakla beraber Tıp Fakültesi'nin şehre yakın bir bölgeye taşınması meselesi de görüşmelerde yer almıştır. Bu çalışmanın amacı, 1911 yılında Meclis-i Mebusanda maarif bütçesi üzerine yapılan tartışmalardan yola çıkarak, Osmanlı eğitim sisteminin durumunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler

Maarif, Bütçe, Teftiş, Mebusan Meclisi, Tıp Fakültesi

* Dr. Antalya Lisesi Tarih Öğretmeni, Antalya/Türkiye.
faysalmayak@hotmail.com
Orcid No: 0000-0002-0048-0273
Makale Gönderilme Tarihi: 05.04.2021
Makalenin Kabul Tarihi: 10.10.2021
Makalenin Yayımlanma Tarihi: 25.10.2021
Makalenin Türü: Araştırma

¹ Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, Hareket Yayınları, İstanbul 1970, s. 45.

THE ASPECT OF THE OTTOMAN EDUCATION SYSTEM IN THE LIGHT OF THE 1911 MAARIF BUDGET DISCUSSIONS IN PARLIAMENTARY ASSEMBLY

Abstract

The 1911-1912 fiscal year budget negotiations began on May 20, 1911 and continued for four days until May 23, 1911 in the Ottoman Parliament in the Second Constitutional Era. When the speeches of the deputies who joined to these meetings are examined, important information about the Ottoman education situation of the period is obtained. The subject that the deputies focused on the most, during the II. Constitutional Monarchy was the frequent changes of the education ministers.. They criticized that this situation harmed the stability in educational activities. It was also frequently mentioned in the interviews that the money collected from the public was not spent fairly. In the meetings in the Parliament, it was stated that education inspectors were unnecessary, inspectors were assigned to places where there was no school, and that the inspectors put a burden on the budget by putting forward the idea that education directors could do the inspection work. The most serious resistance to the inspection came from the non-Muslim deputies, and they expressed their discomfort when the inspectors came to inspect their schools without informing them. Some of the deputies who took the floor in the speeches about the money allocated for the expenditures of the Faculty of Medicine in the budget negotiations claimed that the money allocated to this school was too much, that there were more teachers than the need, and therefore the money was mostly spent on these. Although not directly related to the budget, the issue of moving the Faculty of Medicine to a region close to the city was also included in the negotiations. The aim of this study is to reveal the state of the Ottoman education system, based on the discussions on the education budget in the Parliament in 1911.

Keywords

Education, Budget, Inspection, Parliamentary Assembly, Faculty of Medicine

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde genel bir eğitim politikası oluşturulması gerektiğinin farkına II. Mahmut döneminde varılmıştır. Bu bağlamda klasik medrese eğitiminin yanında çağdaş bir eğitim sistemi kurulması konusunda adımlar atılmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki süreçte de bu anlayış devam ettirilmiştir. Devlet mekanizmasında yapılacak köklü reformların halk arasında yerleşmesi için bunları kavrayacak ve benimseyecek eğitilmiş nesillerin yetişmesinin şart olduğunu anlamışlardır. Osmanlı Devleti'nde eğitimin bir bütün kabul edilerek yürütülmesi için de ilk defa olarak 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanmıştır. Avrupa'nın gelişmiş ülkelerindeki eğitim modellerini Osmanlı Devleti'nde de tatbik etmek amacıyla yürürlüğe konan nizamname eğitimdeki anlayış değişikliğinin bir ürünüdür.²

Tanzimat dönemine genel olarak bakıldığında zaman devleti çöküntüden kurtaracak çözüm olarak eğitimin geliştirilmesi ve halk kitlelerinin okulla buluşturulması görülmüştür. Bu dönemde eğitim alanında atılan adımlardaki en önemli sorunlardan biri okullaşmayı temel düzeyden başlatmayıp orta ve yüksek öğrenim düzeyinde kurumlar açarak, maarif binasının inşasına katlardan başlanması olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaşanan kimi siyasi gelişmeler üzerine farklı etnik yapı, dil ve dine mensup olan vatandaşları bir arada tutmak yani Osmanlılık anlayışını benimsetmek için de eğitimin bir araç olarak kullanılabilmesi fark edilmiştir.³

II. Abdülhamit dönemi eğitim anlayışının ise merkeziyetçi bir yapıya ve birbirinden farklı eğitim kurumları arasında gözetilen denge siyasetine dayandığı görülmektedir. Modern eğitim konusunda Tanzimat döneminde atılan adımların, II. Abdülhamit döneminde yerleştiğini söylemek mümkündür. Buna ek olarak bu dönemde devlet, eğitimi düzenleme ve denetleme konusunda birincil sorumlunun kendisi olduğunu anlamıştır. Yeni okulların yapılması, bu okullarda eğitim verecek öğretmenlerin yetiştirilmesi, eğitim harcamalarında sarf edilmek üzere kaynak bulunması, maarif merkez ve taşra teşkilatının kurulması gibi önemli icraatlar bu dönemde yapılmıştır.⁴

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet döneminde eğitim politikalarında bir bocalama süreci geçirmiştir. Mebusan Meclisi'nin açılmasıyla birlikte oluşan tartışma ortamında, gayrimüslim mebusların ve patrikhanenin eğitim işlerinin sağlıklı yürütülmesi ve verim alınması konusunda sorun yarattıkları ve engeller ortaya koydukları anlaşılmaktadır. Siyasi partiler arasın-

² Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (ty), s. 375-376.

³ Yahya Akyüz, *Anadolu Öğretmen Liseleri İçin Türk Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 46-47.

⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. XIII.

daki çekişmeler ve basında yerli yersiz yapılan polemikler ve yazılan yazılar da bu dönemin sorun teşkil eden öteki problemidir. Bu ve buna benzer sebeplerden ötürü II. Meşrutiyet döneminde sağlam temeller üzerinde kurulu adımlar atılamamıştır. Bu dönemin en dikkat çeken özelliği ise çok fazla maarif nazırı değiştirilmesi olmuş, bu da istikrarlı eğitim politikaları yürütülmesini engellemiştir.⁵

Mebusan Meclisi'nde yapılan 1911-1912 maarif bütçesi görüşmeleri de yine bir nazır değişikliğinin yapıldığı günlere denk gelmiştir. 2 Mart 1911 tarihinde maarif nazırı olan Babanzade İsmail Hakkı Bey'in de görev süresi çok kısa sürmüş ve 8 Mayıs 1911 günü Maliye Nazırı Cavit Bey'le birlikte görevinden istifa ettiğine dair dilekçeyi sadrazama vermiştir.⁶ İstifası kabul edilen İsmail Hakkı Bey, yerine yeni nazır gelene kadar birkaç gün daha bu görevi vekâleten yürütecektir.⁷ Yeni maarif nazırı olarak atanan Ayan üyesi Abdurrahman Şeref Bey'in makamına oturması ile birlikte Babanzade İsmail Hakkı Bey'in nazırlık vazifesi son bulmuştur.⁸ Abdurrahman Şeref Bey'in göreve başlamasından yaklaşık bir hafta sonra da Mebusan Meclisi'nde maarif bütçe görüşmeleri yapılacaktır.

Bütçe görüşmelerine 20 Mayıs 1911 (7 Mayıs 1327) Cumartesi günü başlanacak ve 23 Mayıs 1911 (10 Mayıs 1327) Salı günü tamamlanacaktır. Dört günlük müzakere maratonunun ilk iki günü maarif bütçesinin geneli üzerinde mebuslar görüşlerini paylaşmışlardır. 22 Mayıs'ta ise bütçenin fasılları üzerinde durulmuş ve tek tek görüşüldükten sonra onaylanmıştır. Görüşmenin son gününde de Maarif Nezaretinin fevkalade bütçesi hakkında konuşularak müzakerelere son verilmiştir. Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey, maarif bütçesi müzakerelerine katılarak gerekli gördüğü yerlerde açıklamalar yapmış ya da eleştirilere cevap vermiştir.

I. EĞİTİMİN GENEL DURUMU HAKKINDA YAPILAN TARTIŞMALAR

Maarif bütçesinin 20 Mayıs 1911 Cumartesi günü başlayan görüşmelerinde ilk söz alan kişi Şam mebusu Şefik el Müeyyet Bey olmuştur. Şefik el Müeyyet'in konuşmasında temas ettiği ilk konu ise meşrutiyetin ilanından sonra eğitim için ayrılan bütçenin büyüklüğüdür. II. Abdülhamit dönemi bütçeleri ile kıyaslama yapan Şefik el Müeyyet Bey, önceki yıllarda maarife sarf edilmek için 60 bin lira ayrıldığını ancak müzakere edilecek maarif bütçesinin 98.447.000 kuruş olduğunu söylemiştir.⁹ Bu konuda

⁵ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C 3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1273.

⁶ "Heyet-i Vükela Hakkında", *Tanin*, 9 Mayıs 1911, No: 964, s. 1.

⁷ "Maarif Nezareti", *Tanin*, 11 Mayıs 1911, No: 966, s. 3.

⁸ "Maarif Nezareti", *Tanin*, 11 Mayıs 1911, No: 967, s. 2.

⁹ Sultan II. Abdülhamit'in saltanatının son yılında hazırlanan 1324 (1908-1909) mali yılı bütçesinde Maarif Nezaretine ayrılan payın 44.244.122 kuruş olduğu görülmektedir. Bu miktar II. Meşrutiyet'ten sonra artmış ve 1327 (1911-

meşrutiyet hükümetlerini takdir eden Şam mebusu, yapılan icraatın önemli olduğunu ancak eğitim kalitesini artırmanın bununla sınırlı olmadığını vurgulamıştır.¹⁰ Bu noktada bir eleştiri getiren Şefik el Müeyyet Bey, meşrutiyet döneminde sık sık maarif nazırının değiştiğini ve bunun da istikrarsızlığa yol açtığını dile getirmiştir. Maarifte şahıslardan ziyade sistemin öne çıkarılması ve nazırlar değişse bile sistemin aynı şekilde devam etmesi gerektiği görüşünü savunmuştur.¹¹

Meşrutiyet döneminde maarifin başına getirilen her nazırın aslında yetkin kimseler olduğunu vurgulayan Şefik el Müeyyet Bey, bunların hiçbirinin bu yetkinliklerini göstermeye fırsat ve zaman bulamadıklarını belirtmiştir. Bu soruna çare olarak da Maarif Nezaretini genel siyasetten ayrı tutmayı göstermiştir. İktidara hangi parti ya da kabine gelirse gelsin belirlenmiş olan maarif sistemini devam ettirmesi gerektiği görüşünde olan Şefik el Müeyyet, maarif nazırının uzun süre görevde kalmasını şayet sürekli değiştirilirse maarife milyonlarca bütçe ayrılrsa bile başarı elde edilemeyeceğini söylemiştir.¹² Bu konuda Şefik el Müeyyet Bey'in görüşünü savunan diğer bir isim Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi olmuştur. Mecdi Efendi'ye göre de her gelen nazır ayrı ayrı icraatlarda bulunmuş, birinin yaptığı iyi bir işi yerine gelen nazır bozmuştur. Bu sebeple Maarif Nezaretinin nasıl bir eğitim politikası izlediği belli değildir.¹³ Aynı görüşü destekleyen Karahisarısahip Mebusu Rıza Paşa ise meşrutiyetin ilanından beri maarifin başına yedi sekiz nazır geldiğini, bu sık değişikliğin eğitimin hem manevi yönden gelişmesine engel olduğunu hem de maddi yönden maarife ayrılan paraların suiistimale uğrayarak heder edildiğini vurgulamıştır.¹⁴

II. Meşrutiyet'in ilanından 1911 yılı Maarif bütçesi görüşmelerinin yapıldığı yaklaşık üç yıllık süre zarfında maarif nazırlarının dikkat çekici bir hızda değiştikleri görülmektedir. Meşrutiyet döneminin ilk Maarif Nazırı olan İbrahim Hakkı Paşa ile başlayan bu süreçte kısa aralıklarla sırasıyla Recazade Ekrem Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa, Mustafa Nail Bey, Emrullah Efendi, Mehmed Cavid Bey (vekâleten), Babanzade İsmail Hakkı Bey nazırlık yapmışlardır. Bu kadar kısa sürede çok fazla

1912) mali yılı bütçesinde eğitim harcamaları için 99.448.185 kuruş ayrılmıştır ki iki katından daha fazla para Maarif Nezaretine verilmiştir. Bütçeleri karşılaştırmak için bk. *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler (1841-1918)*, C 7, Haz. Tevfik Güran, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, s. 152-160.

¹⁰ Maarif konusunda gelişme kaydetmenin sadece bütçedeki parayı artırmayla olmayacağını savunan isimlerden biri de eğitimci Satı Bey olmuştur. İstanbul Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nde 25 Kânunusani 1918'de verdiği bir konferansta bu konuya değinerek, eğitim işlerinde en önemli sorunun para olduğu yanlışı söylemlerin dile getirildiğini belirtmiştir. Bu anlayışın da doğal olarak eğitim işlerine büyük zararlar verdiğini söylemiştir. Bk. Satı Bey, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", Sad. Recai Doğan, *Dini Araştırmalar*, C 4/S. 11, (Eylül-Aralık 2001), s. 207.

¹¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 717.

¹² *MMZC*, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 717.

¹³ *MMZC*, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 719.

¹⁴ *MMZC*, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 721.

maarif nazırı değiştirilmesi dönemin başında da alay konusu olmuş, yakında ihtiyacı karşılamak amacıyla Avrupa'dan nazır getirileceği yönünde ironik yazılar yazılmıştır.¹⁵ Bu kadar sık nazır değiştirilmesi ve iyi niyetlerle yapılan eğitim reformlarından istenen verimin alınamamasındaki temel etmenlerden biri dönemin siyasi atmosferidir. Devlet kurumlarının ideolojik ayrışma ile siyasallaşması ve nezaretlere dışarıdan müdahale edilmesi kaliteli hizmet üretilmesine engel olmuştur. İttihatçı çevreler tarafından Maarif Meclisi'nde yer alan bazı üyelerin, eski dönemin adamı olarak yaftalanıp görevden alınması konusunda ısrarlı bir çalışma yürütmeleri bu durumu ispatlamaktadır. Sadrazam Kamil Paşa'nın ise söz konusu kimselerin vasıfları hakkında olumsuz raporlar bulunmasına rağmen korumaya çalışıp, bunlara taşrada görev verilmesini istemesi aynı ideolojik ayrışmanın ürünüdür.¹⁶

Mebusların bütçe görüşmelerinde kimi zaman tavsiye ve önerilerde bulduklarına şahit olunmaktadır. Şefik el Müeyyet Bey de bu isimlerden biridir ve onun önerisi, inşa edilecek okul türlerinin ve miktarlarının merkezden değil de taşrada nüfusun ihtiyacı oranında bunların yapılmasıdır. Buna göre her vilayet nüfusuna ya da genel bütçeye ödediği vergiye nispetle, kendi uygun gördüğü iptidai ya da idadi mektepleri açma yetkisine sahip olacaktır.¹⁷ Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi'nin dikkat çektiği diğer konu ise vilayetlerin ödemek zorunda olduğu maarif payı ve bu oranda hizmet almalarıdır. Mevcut düzende bir liva yılda 12 bin lira maarif payı ödediği halde beş bin liralık hizmet almakta, başka bir liva ise beş bin lira ödediği halde 10 bin liralık hizmet almaktadır. Bu durumun adil olmadığını belirten Mecdi Efendi, ödenen maarif hissesinin yüzde 80'inin mahalline harcanmasını,¹⁸ yüzde 20'sinin de merkez bütçede kalmasını önererek soruna çözüm bulmak istemiştir.¹⁹ Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi'nin dikkat çekmeye çalıştığı konu ise orta öğretim ve yüksek öğretime ayrılan bütçenin bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısına oranla fazla olduğudur. Osmanlı Devleti'nde orta ve yüksek öğretimden istifade eden öğrencilerin az olduğunu buna karşın 350 bin liralık bütçe ayrıldığını söyleyen Boşo Efendi, halkın geniş kesimlerinin sadece ilkokullara çocuklarını gönderdiğini ve bunun bütçesinin de 350 bin lira oldu-

¹⁵ Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVIII/S. 2, (2013), s. 387.

¹⁶ Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maarif-i Umumiyye Nezareti'nde Bürokratik Reform", *OTAM*, S. 22, (Güz 2007), s. 183.

¹⁷ *MMZC*, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 717.

¹⁸ Maarif hissesinin o parayı ödeyen yerleşim bölgesine kalması talebi kimi zaman vilayet idareleri tarafından yapılmıştır. Ankara Valisi, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 10 Ocak 1911 tarihli yazıda, maarif hissesi gelirlerinin ve buna karşılık Maarif Nezareti bütçesinde yazılı ilköğretim masraflarının umumi bütçeden çıkarılarak tamamen vilayet bütçesine dâhil edilmesinin Vilayet Umumi Meclisi tarafından istendiği belirtilmiştir. Bk. *TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, MF. MKT., 1165/66.

¹⁹ *MMZC*, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 719.

ğunu dile getirmiştir. İlkokullara kız öğrenciler de devam ettiği halde yüksek öğretimde kızların olmadığı görülmektedir. İdadilere toplamda 275 bin lira bütçe ayrılmasına karşılık kız idadilerine bu paranın yalnız yüzde biri yani 2276 lira verilmesi uygun görülmüştür. Yorgo Boşo Efendi buradan hareketle sarf edilecek paranın okul kademelerinin öğrenci sayısına göre belirlenmesine ve kız okullarına ayrılan bütçenin çoğaltılmasına dikkat çekmiştir.²⁰

Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi maarif konusunda sağlıklı istatistik tutulmadığı konusunda da şikâyetçi olmuştur.²¹ Öğretmen okullarından kaç öğretmen mezun olduğu, 1911 yılında kaç öğretmen çıkacağı konusunda ellerinde sağlıklı veri olmadığı bilgisini vererek, Osmanlı Devleti'nde kaç tane özel okul, cemaat okulları, yabancı okullar veya yabancı ülkelere gönderilen Osmanlı öğrencilerinin sayıları konusunda malumat sahibi olamadıklarından yakınmıştır. Bu tip sorunların ancak Maarif-i Umumiye Kanunu ile çözüleceğini söyleyen Boşo Efendi, üç yıldır bu kanunu beklediklerini ifade etmiştir. Önceki nazırlardan Nail Efendi'nin bir maarif kanunu yaptığını, onun yerine gelen Emrullah Efendi'nin bunu değiştirdiğini, ondan sonra göreve başlayan Babanzade İsmail Hakkı Bey'in ise kanunu geri çektiğini dile getirerek yine sık değişen nazırların istikrar sorunu yarattığına işaret etmiştir.²²

Diğer şikâyet konusu okullardaki öğretmen sayısı olmuş, bazı okullarda sayının çok bazılarında az olduğu vurgusu yapmıştır. İstanbul'da bulunan bir darülmualimin okulunda 364 öğrenciye karşılık 34 öğretmen olduğu bilgisini vererek, her öğretmene on öğrenci düştüğünü ifade etmiştir. Buna karşılık Ankara'da bulunan aynı okul türünde 46 öğrenciye karşı 16 öğretmen olduğunu söylemiştir. Yorgo Boşo Efendi'nin bu tespiti karşılık Ankara Mebusu Hacı Kasım Efendi itiraz etmiş ve bahsettiği okulların yeni açıldığını, zamanla öğrenci sayısının artacağını ve öğretmen adedinin düzene oturacağını belirtmiştir. Boşo Efendi ise İstanbul ile taşra okulları arasındaki bu dengesizlikten fazla öğretmen istihdam edildiği sonucunu çıkarmış ve fazla öğretmenlerin işine son verilmesini önermiştir. Böylece tasarruf edileceğini, buradan gelecek fazla paranın da ilkokullara aktarılmasının doğru olacağını söylemiştir.²³

²⁰ MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 723.

²¹ Eğitimle ilgili sağlıklı bilgilerin elde edilebilmesi için II. Abdülhamit döneminde 1892 sonu ve 1893 başında Maarif Nezareti içinde bir İstatistik Şubesi kurulmuştur. Şube kurulduktan sonra ilk defa 1894/1895 ders yılına ait istatistikleri düzenleyerek yayımlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde de faaliyet gösteren bu şube 1914 yılında kapatılmış ve yerine "İhsaiyat kalemi" oluşturulmuştur. Bu bilgi için bk. Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri 1839-1924", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İnalıcık-Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 134 ve 138; II. Meşrutiyet dönemi eğitim istatistikleri ile ilgili bir çalışma için bk. Şamil Mutlu, "II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *Belgeler*, C XVII/S. 21, (1996), s. 127-144.

²² MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 723-724.

²³ MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 723.

Bütçe görüşmelerinde söz alan kimi mebuslar seçim bölgelerinde, eğitim konusunda yaşanan sorunları ve eksikleri gündeme getirmişlerdir. Beyazıt Mebusu Süleyman Sudi Bey bu amaçla yaptığı konuşmada, Erzurum ahalisinin Maarif Nezaretine gönderdiği ve basına da yansıyan telgraflara değinmiş, Erzurum İdadi Mektebine öğretmen gönderilmediğinden ve bu yüzden okulun tatil edildiğinden bahsetmiştir. Süleyman Sudi Bey söz konusu okulu bizzat ziyaret ettiğini ve kötü bir durumda bulunduğunu sözlerine eklemiştir. İdadi Mektebini ölü evine benzeten Sudi Bey, sağlık koşullarına hiç uyulmadığını, sıraların dahi asırlar öncesinden kalma perişan bir halde bulunduğunu belirtmiştir. Okulun inşaat ve tamiri için çok kez müracaat edilmişse de olumlu yanıt alınamamıştır. Beyazıt Sancağı maarif payını ödemesine rağmen karşılığında istenen hizmeti alamamıştır. Önceki nazır Emrullah Efendi'den bir idadi ve darülmualimin mektebi açılacağı sözü alınmasına rağmen nazır değişimi bu girişimi de boşa çıkarmıştır.²⁴

Seçim bölgesinin eğitim hizmetlerinden mahrum kaldığını dile getiren diğer isim Hama Mebusu Halit el Berazi Efendi olmuştur. Eski dönemle meşrutiyet dönemini karşılaştıran mebus, önceki dönemde eğitimin sürekli ihmal edildiğini, halkın cehalete mecbur bırakıldığını, yeni dönemle birlikte bu sorunun çözüme kavuşacağı ümidinin doğduğunu ancak değişen hiçbir şeyin olmadığını söylemiştir. Sık sık nazır değişimine de vurgu yapan Halit el Berazi sözü maarif hissesine getirmiştir. Seçim bölgesi olan Hama'nın yıllık maarif hissesi varidatının 12 bin lira olduğunu ancak bunun karşılığı olan eğitim yatırımlarının hiçbir surette gerçekleşmediğini ifade etmiştir. Hama'nın merkezinde bulunan ilkokulda şartların öğrenciler için kötü olduğunu, kış aylarında hasır üstünde oturduklarını, öğretmenlerin ise kendi paraları ile bazı malzemeleri tedarik ettiklerini eklemiştir.²⁵ Ödenen maarif paylarına karşılık bir hizmet görülmemesi yüzünden Halit el Berazi Efendi, toplanan bu paraların en azından yarısının başkente gönderilmesini yarısının da mahalli maarif meclisine bırakılmasını teklif etmiştir.²⁶

Mebusların tek tek kendi bölgelerindeki eğitim eksiklerini dile getirmeleri üzerine Ankara Mebusu Mehmet Talat Bey söz alarak, sorunun bu

²⁴ MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 728.

²⁵ Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra eğitim sistemini modernleştirmek amacıyla Almanya'dan Prof. Dr. Franz Schmidt'i görevlendirmiştir. Eğitim reformu yapmakla görevli Prof. Schmidt, 1 Mart 1915'te ilk mesaisine başlamıştır. Aynı yılın Mayıs ayında üç haftalığına Anadolu'ya bir ziyaret yaparak Eskişehir, Kütahya, Afyon ve Konya gibi şehirleri dolaşarak eğitimin durumunu yerinde görmek istemiştir. Prof. Schmidt'in ziyaret sonrası yaptığı tespit, Türk eğitim sisteminin henüz çağdaşlaşma seviyesinin başında olduğu ve başkentten uzaklaştıkça şartların gittikçe kötüleştiği yönünde olmuştur. Kemal Turan, "Bir Alman Eğitimciye Göre Savaş Yıllarında Osmanlı Maarifi F. Schmidt'in Eğitim Reformu Raporu", *İstanbul Araştırmaları*, S. 4, (Kış 1998), s. 205 ve Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, s. 83; Prof. Schmidt'in bu tespiti 1911 yılı maarif görüşmelerinden dört yıl sonra yaptığı ve genel çerçevede olumsuz tablo çizdiği göz önüne alınacak olursa, Osmanlı eğitim sisteminin geçen dört yıllık süre içinde çok fazla yol kat edemediği anlaşılmaktadır.

²⁶ MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 728-729.

şekilde çözülmesinin mümkün olmadığını, sadece eğitimde değil bayındırlık ve maliye gibi konularda da birikmiş sorunların bulunduğunu, bunları kökten çözmek için de Teşkil-i Vilayet Kanunu'nun hazırlandığını söylemiştir. Bu kanun sayesinde okullardan yollara, Ziraat Bankası şubelerine kadar bütün hizmetler mahalline bırakılarak hem mebusların yükü azaltılacak hem de Hükümet daha önemli işlerle meşgul olacaktır.²⁷ Talat Bey'in sözünü ettiği kanun ancak 1913 yılında "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-u Muvakkati" başlığıyla yürürlüğe girecektir. Bu kanunda, ilköğretimin sağlanması için umumi ve gerek duyulursa seyyar okulların, rüştiye, öğretmen okulu, amele ve fakirler için gece mekteplerinin ve liva idadilerinin yapılması ve bunların Maarif-i Umumiye Kanununa göre idare edilmesi görevi vilayetlere bırakılmıştır.²⁸ Böylece bazı mebusların dile getirdiği eğitim işlerini merkezden yürütmek yerine mahalli idarelere bırakarak o mahallin parası ve ihtiyaçları paralelinde okul yapılması önerisi vücut bulmuştur.

Meclis-i Mebusan'da maarif bütçesinin genel görüşmeleri 21 Mayıs 1911 (8 Mayıs 1327) Pazar günü devam etmiştir. Bu oturumda söze başlayan Sinop Mebusu Rıza Nur Bey, özellikle eğitim amaçlı yurtdışına gönderilen öğrencilerden bahsetmiştir. Rıza Nur Bey'in konuşmasının başında değindiği ilk konu yine nazırların sık değişmesi ve bu yüzden esaslı bir idare kurulamaması olmuştur. O'nun için ikinci önemli konu ise Avrupa'ya gönderilen öğrencilerdir. Eğitimde kalitenin zamanla ve doğru adımlar atılmasıyla sağlanacağını belirten Rıza Nur Bey, okulları ıslah etmek için iyi yetişmiş öğretmenlere ihtiyaç olduğunu, bunları da Osmanlı Devleti'ne Avrupa'nın hazırlayacağını dile getirmiştir. Maarif Nezaretinin Avrupa'ya öğrenci gönderdiğini ancak sayısının az olduğunu vurgulayarak Japonya örneğini vermiştir. Rıza Nur'a göre, Japonların kısa sürede gelişmesinin sebebi Avrupa'ya "büyük bir nehrin dalgalarının ceryanı gibi talebe akıtmasıdır".²⁹ Osmanlı Devleti ise Avrupa'ya çok az öğrenci gönderdiği için Japonya gibi gelişme gösterememiştir. Bu sebeple Maarif Nezareti her yıl birkaç yüz değil binlerce öğrenciyi Avrupa'ya göndermelidir.³⁰

Rıza Nur Bey açısından Osmanlı eğitim sistemine dâhil edilecek terbiye modeli İngiliz sistemi olmalıdır. Rıza Nur, Fransa'nın önceden ilim

²⁷ MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 729.

²⁸ *Düster*, İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkati, Tertip: 2, C 5, 1913, s. 202.

²⁹ Japonya, 20. Yüzyılın başından itibaren Osmanlı aydın çevresinin dikkatini çekmeye başlamıştır. Japonlar hakkında yazılan yazılarda kısa süre içinde gösterdikleri gelişmenin üzerinde durularak, bunun diğer milletlere örnek olması gerektiği düşüncesi savunulmuştur. Osmanlı Devleti'nin de ilham kaynağı olarak Japonları görmesi gerektiği belirtilmiş ve bu hızlı gelişmenin en önemli sebebi olarak eğitime önem vermeleri gösterilmiştir. Avrupa ve Amerika'dan öğretmen getirterek ve buralara öğrenci göndererek başarıya ulaştıkları bilgisi verilmiştir. Bk. Cafer Ulu-Cahit Kahraman, "20. Yüzyılın Başında Türk Aydınlarının Japonya'ya Bakışı ve 'Musavver Japon Çocukları' Kitabı", *Humanitas*, S. 2, (Güz 2013), s. 238.

³⁰ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 3-4.

ve fen konusunda çok ileri olduğunu ancak sonradan işin nazari boyutuna takılıp kaldığı için üstünlüğü İngiltere ve Almanya'ya kaptırdığını ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin ise zaten az sayıda olan öğrencileri hep Fransa'ya gönderdiğini hatırlatarak artık İngiltere'nin tercih edilmesi gerektiğini savunmuştur. Rıza Nur'un buna paralel olarak temas ettiği diğer husus Fransa'ya giden az sayıdaki öğrencinin Paris'te ikamet ediyor olmasıdır. Paris'in ilim ve fen merkezi olduğunu söyleyen Rıza Nur aynı zamanda zevk ve sefahat kenti olduğunu da eklemiştir. Bu sebepten ötürü Paris'teki Osmanlı öğrencilerinin eğitimi bir kenara bırakarak zevk âlemine dalmaları tehlikesinden bahsetmiştir. Buna dair örneklerin yaşandığını hatırlatarak, Paris'e tıp eğitimi almaya giden bazı öğrencilerin beş yıl orada kaldıkları halde bir şey öğrenemediklerini hatta Fransızca bile konuşamadıklarını ifade etmiştir.³¹

Bu durumu garip bulan Rıza Nur Bey, son zamanlarda Paris'e yaptığı bir ziyarette işin sırrını çözdüğünü söylemiştir. Buna göre, Paris'te adı Latin Mahallesi olan ve Osmanlı öğrencilerinin de gittiği bir mahalle vardır. Burada Cafe Sufle denilen mekânda öğrenciler toplanıp tavlâ oynamakta ve gün boyu Türkçe konuşmaktadır. Bu durum da hem eğitimlerini aksatmakta hem de dil öğrenmelerine engel olmaktadır. Hükümet bu soruna çözüm bulmak amacıyla öğrencileri farklı şehirlere dağıtmak istemiştir. Bu uygulamayı doğru bulmayan Rıza Nur, Fransa'nın diğer şehirlerindeki okulların Paris'tekiler kadar kaliteli olamayacağını söyleyerek şayet öğrenciler dağıtılacaksa başka ülke şehirlerine örneğin Londra'ya, New York'a ya da Viyana'ya gönderilmelerini önermiştir.³²

Rıza Nur Bey'in değindiği Fransızca öğrenememe durumu Maarif Nezaretinin de dikkatini çekmiş ve Babanzade İsmail Hakkı Bey'in nazırlığı döneminde, Avrupa'da öğrenim gören öğrencilerle ilgili 14 maddeden oluşan birtakım kararlar alınmıştır. Bu kararların 9. Maddesinde, 1326 (1910) yılında Hukuk Fakültesi ile Sorbonne'a gönderilip de Fransızcaları yeterli olmadığı için bir yıl süreyle vilayet liselerine gönderilen öğrencilerin sonraki ders yılı başında gidecekleri fakültelere devam edemeyecek kadar dilleri gelişmezse geri çağrılacakları ifadesi yer almıştır.³³ Avrupa'da öğrenim gören öğrencilerin ahlak dışı yollara sapmamaları ve eğitimlerine odaklanmaları için de Hükümet tarafından Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey görevlendirilmiştir.³⁴ Bu şekilde Maarif Nezareti

³¹ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 4-5.

³² MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 5.

³³ "Avrupa'da Bulunan Talebe Hakkında", *Tanin*, 8 Nisan 1911, No: 933, s. 2.

³⁴ "Bera-yı Tahsil Avrupa'ya Gönderilen Talebenin Adab-ı Şer'iyeye Riayeti Lüzumu", *Sırat-ı Müstakim*, C 3/İS. 57, 30 Kasım 1910, s. 80.

Avrupa'daki öğrencilerin başıboş kalmasını engellemeye çalışmış ve onların eğitimi için harcanan paraların boşa gitmemesi sağlanmak istenmiştir.

Sinop Mebusu Rıza Nur Bey terbiye meselesine de sözü getirerek, Osmanlı okullarında eğitim görececek çocuklara İngiliz tarzı bir terbiye verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Çocukların terbiye adı altında utana sıkıla yetiştirildiklerini, ailelerinin kanatları altında kaldıkları için özgüvenden yoksun olduklarını vurgulamıştır. İngiliz sisteminin bireyin kendi özgüvenini geliştirmek üzerine kurulu olduğunu dile getiren Rıza Nur, Osmanlı çocuklarının da bu tipte yetiştirilmesinin önemine değinmiştir. Bu amaçla Fransa değil İngiltere örnek alınmalı ve Osmanlı geleneklerine göre hazırlanmış ders kitapları çocuklara okutulmalıdır. Maarif Nezaretinin bu mantık üzerine öğretmen yetiştirmesi ve onların da bu anlayışla ders kitapları hazırlayıp çocukları eğitmeleri, birçok alanda ülkenin ilerlemesinin önünü açacaktır.³⁵ Rıza Nur bunlara ek olarak, öğrencilerin barınma, beslenme ve giyinme gibi temel konularda zor koşullarda yaşadıklarını söylemiştir. Diğer ülkelerin öğrencilerinden örnekler vererek, ucuz yemek yediklerini, ulaşım, sağlık ve kültür hizmetlerini indirimli hatta ücretsiz aldıklarını anlatmıştır. Buna karşın Osmanlı öğrencilerin İstanbul'un koşulları kötü olan hanlarında ikamet ettiklerini, Maarif Nezaretinin yurtlar inşa ederek öğrencilerin daha sağlıklı ortamlarda barınmalarını sağlamanın gerekliliğini savunmuştur.³⁶

Maarif Nezaretinin uhdesinde olması nedeniyle darülfünunların yönetim ve işleyiş biçimine de değinen Rıza Nur Bey, bu okulların bağımsız olması gerektiğini, bilimsel çalışmaların özgür ortamda gelişebileceğini, bu sebeple her türlü müdahaleden uzak tutulmalarının esas olduğunu söylemiştir. Tıp Fakültesi yönetiminin yetkilerinin ise bunun aksine sınırlandırıldığını belirterek bu durumu eleştirmiştir. Rıza Nur'un bu konudaki önerisi, Maarif Nezaretinde fakülte yönetici ve hocalarından oluşan bir meclis oluşturulmasıdır. Bu sayede fakültelerde oluşan sorunlar bu meclis tarafından çözülecek ve dış müdahaleye gerek kalmadan meseleler halledilecektir.³⁷

1911 yılı bütçe görüşmelerinde eğitimle ilgili görüş ve önerilerini paylaşan öteki isim Van Mebusu Vahan Papasyan Efendi olmuştur. Papasyan Efendi daha ziyade ilkokullar üzerinde durmuş ve Osmanlı Devleti'nin

³⁵ II. Meşrutiyet dönemi aydın zümresi içinde Osmanlı Devleti'nin nasıl bir eğitim sistemi uygulaması gerektiğine yönelik farklı görüşleri bir araya getiren çalışma için bk. Ebubekir Keklik, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018, s. 70-112.

³⁶ *MMZC*, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 5-6.

³⁷ *MMZC*, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 6.

bu düzey okullaşma oranını diğer ülkelerle karşılaştırarak istatistikî bilgiler vermiştir. Buna ek olarak eğitimin ordu ve ekonomi açısından önemi üzerinde durmuştur. Öncelikli olarak II. Abdülhamit dönemi eğitim sistemine değinerek eleştiride bulunmuş, eğitilmiş insanlardan korkulduğu için halkın cehalete mahkûm edildiğinden bahsetmiştir. Eğitimin istibdat yönetimini devam ettirmek amacıyla alet gibi kullanıldığını, okulların kendi zihniyetlerine uygun memur yetiştiren fabrikalara dönüştüğünü söylemiştir. O dönemde eğitimin sadece yüksek tabakanın eriştiği bir hizmet olduğunu dile getiren Papasyan Efendi, halkın ilkokula ve dahası yüksek öğretime ulaşmasının imkânsız olduğunu belirtmiştir. Meşrutî dönemde ise bunların aksine eğitim halk için olmalı ve ilkokullardan başlanarak kendinin farkında olan ve kendi kendine yeten bireyler biçiminde yetiştirilmelidir.³⁸

Bu genel açıklamadan sonra Papasyan Efendi, Osmanlı Devleti ile kendinden kopan Balkan Devletleri arasında bir takım sayısal mukayeseler yapmıştır. Buna göre Romanya, 45 yıl önce zorunlu ve parasız eğitime geçmiştir. Bulgaristan otuz ve Sırbistan yirmi beş yıl önce bu işi yapmışken Osmanlı Devleti daha kabul etmemiştir. Romanya genel bütçesinin yüzde on bir buçüğünü, Bulgaristan on dördünü, Sırbistan beş buçüğünü ve Yunanistan sekiz buçüğünü eğitime ayırmışken Osmanlı Devleti sadece yaklaşık yüzde üçünü ayırmıştır. Okul ve öğrenci sayılarına gelince, Bulgaristan'da resmi ve özel toplam 5170 okul varken bunun 4660'nun ilkokul olduğu görülmektedir. Bu okullarda 500 bin öğrenci eğitim görmektedir ve bunun da 430 bini ilkokula devam etmektedir. Nüfus itibarıyla Osmanlı Devleti'ne denk olan Prusya ile de bir karşılaştırma yapan Papasyan Efendi'nin verdiği sayıya göre burada 37 bin okul vardır ve 32 bini ilkokuldur. Prusya'da eğitim gören öğrenci toplamı ise beş milyon yetmiş bindir. Osmanlı Devleti'ne gelince, resmi ve özel okulların toplamı 6290'dır ve öğrenci sayısı 282 bin 500'dür. Bu yönüyle eğitimi bir orduya benzeten Papasyan Efendi, Osmanlı Devleti'nin gücünün çok zayıf kaldığı yorumunda bulunmuştur.³⁹

Vahan Papasyan Efendi ilköğretimin bir ülkeyi ekonomik ve sosyal açıdan ileri götüreceğini, Osmanlı Devleti gibi çiftçi ve zanaatkârı eğitimden uzak olan ülkeler için ilerleme yolunda önemli bir rol oynadığını söylemiştir. Buna ek olarak ilkokul eğitiminin, askerlik yapacak gençlerin bilgi seviyesini yükselteceğini sözlerine eklemiştir. Askerleri okuma yazma bilen ülkelerden çeşitli sayılar veren Papasyan Efendi, bu konuda da bir karşılaştırmaya gitmiştir. Amerika Birleşik Devletleri, İsviçre ve İsveç'te okuma yazma bilmeyen asker yoktur. Alman askerlerinin yüzde

³⁸ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 6-7.

³⁹ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 7.

üçü ve Fransız askerlerin yüzde dokuzu okuma yazma bilmezken, Osmanlı askerinin sadece yüzde üçü okuma yazma bilmektedir. Önceden ordulara başarıyı sadece subayların getirdiği düşüncesi hâkimken, Rus-Japon Savaşı bunu değiştirmiştir. Rus askerleri cehalet yüzünden mağlup olmuş, Rus İmparatoru askerlerine ruhani resimler gönderirken Japon İmparatoru savaş haritaları göndermiştir. Papasyan Efendi bu örnekten hareketle eğitimin zorunlu ve parasız olmasında ısrar etmiş, zorunlu yapmak için de öğrencilerin iâşe, kıyafet ve kitap masraflarının devlet tarafından ücretsiz verilmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁰

Mesleki ve uygulamalı eğitim konusunda da Osmanlı Devleti'nin çeşitli adımlar atmak zorunda olduğunu belirten Papasyan Efendi, ülkede ziraat ve zanaatla uğraşan nüfusun yüzde 90-95 civarında olduğunu ancak bunların eğitim alamadıklarını ifade etmiştir. Özellikle iş kollarıyla ilgili uygulamalı modern eğitim almaları gerektiğini yoksa eski usul tarım ve zanaat yöntemleriyle devam ederlerse kalkınmanın olmayacağını belirtmiştir. Bu duruma çözüm de üreterek, ilkokulların son iki yılına sanayi ve ziraat hakkında temel bilgiler konmasını önermiştir. Taşrada zanaat ve ziraat okullarının sayısının artırılması da önerileri arasındadır. Son olarak da uygulamalı meslek eğitimi konusunda Osmanlı Devleti'nde herhangi bir kurum mevcut olmadığından, Maarif Nezareti tarafından bir poli-tek-nik okulu açılmasının üzerinde durmuştur.⁴¹

Devletin öğretmen yetiştirme stratejisi Papasyan Efendi'nin konuşmasında kendine yer bulmuştur. Devlet memuru yetiştiren okul ve öğrenci sayısının öğretmen yetiştiren okullardan fazla olduğuna dikkat çekerek kendi çözüm önerilerini maddeler halinde sıralamıştır. İlk olarak öğretmen yetiştiren darülmualim okullarının sayısının artırılmasını önermiştir. İkinci önerisi, çocuk eğitimi konusunda Avrupa'ya daha fazla öğrenci gönderilmesidir ki, mevcut öğretmenlerden kimsenin memnun olmadığı detayını vermiştir. Bütün öğretmenleri askerlikten muaf tutmak üçüncü önerisi olmuştur. Dördüncü ve son önerisi ise öğretmenlerin kendi mesleklerini memurluğa tercih edecek kadar hatta daha fazla maaş almalarıdır. Bu yönüyle öğretmenlerin memur olarak görülmemesini ve eğitim konusundaki faaliyetlerinin sınırlandırılmamasını dile getirmiştir.⁴²

Vahan Papasyan Efendi konuşması esnasında bazı uygulamalarla ilgili iddialarda bulunmuştur. İstanbul'daki bazı yüksek okullarda sınıftaki öğrencileri gizlice gözetlemek amacıyla tıpkı hapishanelerde olduğu gibi kapılarda delik açıldığını ileri sürmüştür. Bu iddiaya Meclis'te bulunan

⁴⁰ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 7-8.

⁴¹ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 8.

⁴² MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 8-9.

Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey asılsız olduğu ifadesiyle itiraz etmiş, o sınıfların eski devirden kalma oldukları ya da gece bakmak için delik açıldığı açıklamasında bulunmuştur. Oturuma katılmış olan maarif müfettişi de bu deliklerin yangın için açıldığını söylemiştir. Bu cevapları tatmin edici bulmayan Papasyan Efendi, maarif idaresinin gerek öğretmenlere gerek öğrencilere küçümseyici muamelede bulunduğunu dile getirmiştir. Benzer biçimde idareci ve öğretmenlerin öğrencilerin psikolojisini göz önüne alarak hareket etmeleri gerektiğini, öğretmenden korkan değil ona saygı gösteren tarzda yetiştirilmelerinin lüzumunu anlatmıştır.⁴³

Öğretmen zümresi içinde görevlerinden habersiz kimselerin olduğunu⁴⁴ söyleyen Papasyan Efendi, bunları kontrol etme vazifesi olan müfettiş ve müdürlerin de nitelik sorunu olduğundan bahsetmiştir. Zira bunlar önceden resmi dairelerde memur iken sonradan bu görevlere getirilmiştir. Okulların tek merkezden Maarif Nezaretine bağlı olarak faaliyet göstermesine de karşı çıkan Papasyan Efendi, bu durumun özellikle ilkokulların yönetimini zorlaştırdığına değinmiştir. Yüksek okullar her yerde bulunmadığı için de her vilayetten belli sayıda öğrencinin Darülfünuna kabul edilerek masrafları hükümet tarafından karşılanmak koşuluyla kaydedilmelerini teklif etmiştir. Bu öğrenciler için ayrıca yurtlar yapılmasını istemiştir. Öğrencilerin bu yurtlarda bir arada kalacak olmalarının da faydalarını şöyle saymıştır: 1.Birlikte yaşayınca gerek okulda gerek ilerleyen hayatlarında birbirlerine bağlı kalacaklardır. 2.Farklı milletlere mensup öğrenciler arasında irtibat kurulacaktır. 3.Birlikte okuyup çalışmaları sayesinde bilgileri daha derin ve kalıcı olacaktır. 4. Yurt öğretmenleri öğrencilerin çalışmalarına katkı sunacaktır.⁴⁵

Vahan Papasyan Efendi'nin dikkat çektiği başka bir konu Osmanlı Devleti'nde özel okulların ve burada eğitim gören öğrenci sayısının resmi okullardan fazla olduğudur. Kimi azınlık ve yabancı okulların eğitim bütçelerinin devletin maarif bütçesinden daha fazla olduğu bilgisini vermiştir. Van, Beyrut ve Selanik'teki resmi ve özel okul sayılarını vererek karşılaştırma yapmış ve Maarif Nezaretinin rekabet hissiyle resmi okulları özel okulların seviyesine getirmeye çalışmasını öğütlemiştir. Mevcut bütçe miktarı ve okul adediyle ülkenin medeni seviyesini yükseltmesinin imkânsız olduğunu söyleyen Papasyan Efendi, cahil kalan çoğunluğun

⁴³ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 9.

⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde öğretmen olarak görev yapacak kimseleri seçme konusunda seçici davranılmadığı görülmektedir. Satı Bey, öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulmuş olan Darülmüalliminin müdürlüğüne Mart 1909 yılında atandığı zaman ilk icraatlarından biri, bir yıl önce okula alınmış 900 öğrenciyi tekrar sınava sokmak olmuştur. Sınav neticesinde 750 öğrenci öğretmenlik için yetersiz olduklarından okulla ilişkileri kesilmiş ve sadece 150 öğrenci eğitime devam etmiştir. Başka işlerde çalışan öğretmenleri de çıkararak alanında yetenekli gençlere iş vermiştir. Vehbi Baysan, "Sultan V. Mehmed Reşad Dönemi ve Toplum Dönüştürme Aracı Olarak Milli Eğitim", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, C 1, Yay. Haz. Fahrettin Gün vd., Milli Saraylar Yayınları, İstanbul 2018, s. 271.

⁴⁵ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 9.

eğitim almışlar için de tehlike teşkil ettiğini savunmuştur. Bu koşullarda bütün Osmanlı ahalisini okuryazar yapmak için yüz yıla ve 75 bin okula ihtiyaç duyulduğunu belirterek, okuma yazma bilmeyenlere mahsus olarak geceleri ve tatil günlerinde ders verilmesini teklif etmiştir. Bunlara ek olarak her tarafta kütüphane ve kıraathane açılmasını, gençlerin kahvehanelerde zaman öldürmeleri yerine buralara gitmeye teşvik edilmesini önermiştir.⁴⁶ Eğitim almış kadın sayısının az olduğuna da değinerek kız öğrenciler için açılan okulların sayılarının çoğaltılmasını talep etmiştir. Maarif Nezaretinin okulları açarken bölgenin nüfusuna ve cehaletin seviyesine göre hareket etmesini de sözlerine eklemiştir.⁴⁷

Vahan Papasyan Efendi'nin özellikle kızların eğitimi konusunda söylediklerinin Osmanlı psiko-sosyal yapısına ve inanç anlayışına ters düştüğü görülmektedir. Kız mektepleri konusunda taassup baskısı yüzünden Maarif Nezaretinin cesur kararlar alamadığı görülmektedir. Kız mekteplerinde öğretmen olarak göreve başlayacak erkeklerden, fazlaca yaşlı ve çirkin olanları tercih edilmiş, genç ve işinin ehli olanlar dışarıda bırakılmıştır.⁴⁸ Bu anlayışın farklı bir örneği de kadın öğretmenlerde görülmektedir. Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey'in belirttiğine göre, Kız Muallim Mektebinden mezun olan öğrenciler, yirmili yaşlarına gelince evlenmekte ve kocaları öğretmen olarak çalışmalarına izin vermemektedir. Öğretmen olarak çalışan kadınlar ya çirkin ya da engelli oldukları için evlenemeyen mezun kızlardır.⁴⁹ 31 Mart Ayaklanması çıktığı zaman Mebusan Meclisi'nde isyancıların sözcüsü olarak konuşan Bayezid dersiamlarından Ahmet Rasim Efendi'nin, kız sultani mekteplerini şeriata aykırı olduğu için istemediklerini söylemesi de⁵⁰ aynı anlayışın farklı bir örneğidir.

Maarif Nezaretinin 1911 yılı bütçesinin geneli hakkında yapılan konuşmalarda son sözü alan kişi Bingazi Mebusu Mansur Paşa olmuş ve konuşmasında ilkokullarda çocuklara mahalli dillerinde eğitim verilmesi gerektiğini söylemiştir. Mansur Paşa'nın konuşmasından sonra Meclis Başkanı, bir takrir okutmuştur. Kengiri Mebusu Tevfik, Akka Mebusu Esat, Diyarbekir Mebusu Feyzi ve Genç Mebusu Mehmet Emin Beyler tarafından verilen takrirden, maarif bütçesinin geneli için yapılan görüşmelerin yeterli olduğu ve fasıllara geçilmesinin uygun olacağı teklif edilmiştir. Takririn oylanması sonucunda teklif kabul edilerek ertesi gün fasıllara geçilmesine karar verilmiştir.⁵¹

⁴⁶ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 9-10.

⁴⁷ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103, s. 10-11.

⁴⁸ Satı Bey, *agm.*, s. 204.

⁴⁹ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 55-56.

⁵⁰ Babanzade İsmail Hakkı, "Cehennemi Bir Gün", *Tanin Özel Sayısı*, 26 Nisan 1909, s. 2.

⁵¹ MMZC, 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103.

II. MAARİF MÜFETTİŞLERİ VE GAYRİMÜSLİM OKULLARININ TEFTİŞİ MESELESİ

Osmanlı Devleti'nde okulların teftişiyle alakalı en sistematik düzenleme 1869 tarihinde kabul edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. Teftiş işlerinin bu nizamnameyle birlikte Maarif Nezaretinin resmi ve kanuni görevleri arasında yer aldığı kesinlik kazanmıştır. Zaman içerisinde yapılan düzenlemeler neticesinde müfettişlik sistemi daha düzenli hale getirilmiştir.⁵² II. Abdülhamit döneminde bilhassa Rumeli'deki ayrılıkçı milliyetçi düşüncelerin yayılmasında okulların etkili olduğu anlaşılınca gayrimüslim ve cemaat mekteplerinin daha sıkı denetlenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla da 1886'da Maarif Nezaretine bağlı olarak öteki müfettişliklerin yanında bir de "Milel-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Mektepleri Müfettişliği" kurulmuştur.⁵³ II. Meşrutiyet dönemine geldiği zaman ise teftiş işi daha profesyonel bir hale getirilmiştir. Müfettişlere denetim görevi dışında eğitim sistemindeki eksikleri tespit etme gibi görevler verilmiştir. Bu dönemde teftişlerin düzenli ve sistem içinde yürütülmesi amacıyla 1909'da bir talimatname yayımlanmıştır. 1910 yılında da ilkokul müfettişlerinin görevlerine yönelik başka bir talimatname yürürlüğe konmuştur.⁵⁴

II. Meşrutiyet döneminde çok tartışılan müfettişlik meselesinde Maarif Nezaretinin savunduğu nokta ülkede eğitim faaliyetlerinin kontrolsüz ve denetimsiz olduğu, okul, öğretmen ve öğrenci sayılarıyla ilgili düzgün istatistiklerin bulunmadığı, bu bilgilerin ancak iyi bir teftiş mekanizmasıyla elde edilebileceği olmuştur. Buna karşılık Meclis'te ve basında okul sayısı az olduğu için müfettiş kadrosu açmaya gerek olmadığı, onlara verilecek paralarla yeni okullar açılmasının mümkün olacağı düşüncesi yaygındır. Okulların sayısı çoğalıp teftiş önemli bir ihtiyaç haline gelene kadar maarif müdürlerinin bu işi yapabileceği görüşünü ileri sürmüşlerdir.⁵⁵

Mebusan Meclisi'nin 1911 yılı Maarif Nezareti bütçe görüşmelerinde mebusların üzerinde en fazla durdukları konulardan biri işte bu bahsi geçen maarif müfettişleri olmuştur. Mebuslardan bazıları bu görevin gereksiz olduğunu belirtirken özellikle bazı Rum mebuslar⁵⁶ ise müfettişlerin cemaat okullarında zorluk çıkardıklarından ve görev sınırlarının dışında hareket ettiklerinden yakınmıştır.

⁵² Yasemin Tümer Erdem, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", *OTAM*, S. 26, (Güz 2009), s. 57-67.

⁵³ Habibe Polat, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Eğitimin İyileştirilmesi Girişimleri Çerçevesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C 5/S. 1, (2021), s. 35-36.

⁵⁴ Sadık Çetin-Ayhan Doğan, "Osmanlı Devleti'nde 1910 Yılında Yapılan Maarif Müfettişi Atamaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (1), (2021), s. 22.

⁵⁵ Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 23-231.

⁵⁶ Mebusan Meclisindeki azınlık mebuslarının eğitimle ilgili yaptıkları konuşmalar hakkında hazırlanmış bir çalışma için bk. Senem Gönenç, *Meclis-i Mebusan'da Bulunan Azınlık Mebuslarının Eğitime Dair Görüşleri (1908-1920)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.

Meclisin 22 Mayıs 1911 (9 Mayıs 1327) tarihli oturumunda Maarif müfettişlerinin gereksiz olduğu konusunda konuşan ilk isim Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi olmuştur. Okul olmadığı halde müfettiş görevlendirilmesine karşı çıkan Vehbi Efendi, gereksiz bulunduğu müfettişlere ödenecek maaşla yeni köy okulları açılabileceğini dile getirmiştir. Az sayıda ve teftiş edeceği okul olmayan müfettişleri memnun etmek yerine yüzlerce köylüye hizmet götürmeyi daha makbul bulmuştur. Müfettişlik görevinin kaldırılmasını talep ederek, teftiş görevini maarif müdürlerinin yapması gerektiği görüşünü ileri sürmüştür. Müfettişlere yapılan harcamaların sadece maaşlarıyla sınırlı kalmadığını, yanlarına birer de kâtip ve kâtip muavini verildiğini bu şekilde masrafın daha da arttığını belirten Mehmet Vehbi Efendi, müfettişler para kazanacak diye köylü çocukların cehalet içinde kalmalarını caiz görmemiştir.⁵⁷ Aynı oturumda bu konuda konuşan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi de benzer ifadeler kullanarak, ilkokulun olmadığı yerde müfettiş istihdam etmenin mantıksız olduğunu, bütçeyi dengelemek için devletin istikraz yaptığını ve paraların bu şekilde israf edilmesinin doğru olmadığını dile getirmiştir.⁵⁸

Mebusların bu eleştirileri üzerine kısa süre önce Maarif Nazırlığından istifa eden Babanzade İsmail Hakkı Bey müfettişler üzerine bir takım açıklamalarda bulunmuştur. Önceki yıl maarif bütçesi görüşülürken Meclisin müfettişleri kabul ettiğini ve ona göre para ayrılarak atama yapıldığını söyleyen İsmail Hakkı Bey, bir anda müfettişliği kaldırmanın bu insanları mağdur edeceğini belirtmiştir. Müfettişlerin söylendiği gibi tamamen gereksiz olmadığını da ekleyerek özellikle özel okulların teftişi için ihtiyaç duyulduğuna değinmiştir. Müfettiş düzenlemesi yapılırken bazı yerlerde okul olmadığı halde atama yapılmasının hatalı olduğunu kabul eden Babanzade, bunların bakanlıkça düzeltilerek yoluna konabileceğini, fazlalığın olduğu yerler tespit edilerek ihtiyaç olan yerlere kaydırılabileceğini ifade etmiştir.⁵⁹ Bütçe görüşmelerinden önce maarif nazırlığı yapan Babanzade İsmail Hakkı Bey'in görev süresi içinde, Bitlis vilayetinde bulunan maarif müfettişlerine gerek olmadığını anlaşılması üzerine uygun birer memuriyete tayin edilerek vazifelerine son verilmiştir.⁶⁰ Bu icraat da aslında durumun farkında olduğunu ve yeri ve zamanı gelince uygun adımlar atılarak müfettişlik sistemindeki bozuklukların giderildiğini göstermektedir.

Meclis'te yapılan görüşmelerde üzerinde tartışılan konulardan biri de cemaat ve azınlık okullarının teftiş edilmesi olmuştur. Bu okulların teftiş edilmesiyle ilgili 1886 yılında bir ihtiyaç hissedilmiş ve Maarif Nezareti

⁵⁷ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 26.

⁵⁸ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 26.

⁵⁹ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 26-27.

⁶⁰ "Bitlis Maarif Müfettişleri", *Tanin*, 28 Mart 1911, No: 922, s. 3.

tarafından Vükela Meclisi'nden özel bir memur tayin etmesi istenmiştir. Bu talep üzerine yapılan toplantıda, o zamana kadar söz konusu okulların Maarif Nezareti tarafından teftiş edilemediği belirtilmiştir. Bu sebeple hangi ders cetvellerini ve kitaplarını kullandıkları, öğretmenlerin hal ve hareketlerinin nasıl olduğunun bilinmediği üzerinde durulmuştur. Devletin genel uygulamalarına aykırı olan bu durumu düzeltmek amacıyla da sahip olduğu donanım göz önünde tutularak Kostantinidi Paşa teftiş işleyle ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir.⁶¹ Cemaat okulları ise Maarif müfettişleri tarafından denetlenmek istememiş, kendi okullarının teftişini kendileri yapmak ve bunu Hükümete resmi olarak kabul ettirmek çabasında olmuşlardır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde bu konu üzerine çok tartışma yapılmıştır. Maarif Nezaretini cemaat okullarını teftiş etmeye sevk eden endişe propaganda amacıyla özel olarak yetiştirilen öğretmenlerin bu okullarda çalıştırılması ve bunun gizlenmesidir. Buna ek olarak okutulan derslerde Osmanlı düşmanlığının empoze edilmesi gayretleri teftiş konusuna özel biçimde eğilmeyi zorunlu kılmıştır.⁶² II. Meşrutiyet döneminde Rum azınlığın taleplerine cevap vermek ve ihtilafı konuları çözmek amacıyla Rum mebuslarla İttihatçı mebuslar arasında müzakere zemini oluşturulmuştur. İhtilafı konuların başında maarif meselesi geldiği için Babanzade İsmail Hakkı Bey'in nazırlığının ilk günlerinde böyle bir müzakere düzenlenmiş ve Nazır, bilgi almak amaçlı bizzat toplantıya katılmıştır. Sonuç olarak altı maddeden oluşan bir uzlaşmaya varılmıştır. Bunlardan ilki de teftiş meselesiyle ilgilidir. Buna göre, Hükümet müfettişleri Rum cemaatine ait okullara giderek dersleri dinleyecek ve programları inceleyecektir. Hazırladığı teftiş raporunu da ilgili nezarete ya da müdürlüğe sunacaktır. Şayet raporda program haricinde eğitim verilmişse bu konuda muhatap okul idareleri değil patrikhane ve metropolitler olacaktır. Bazı durumlarda Hükümet ile patrikhane ve metropolitler arasında herhangi ihtilaf çıkarsa son söz Hükümetin olacaktır.⁶³ Müzakere sonucu ortaya çıkan taslak metnin kesinlik kazanması İttihat ve Terakki Fırkası ile Patrikhane'nin onayına bırakılmıştır.

Müfettişlerin cemaat okullarını teftiş etmeleri konusunda çeşitli sıkıntıların yaşandığı konusunu Meclisin gündemine getiren Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi olmuştur. Müfettişlerin olması gerekenden daha fazla sıklıkla cemaat okullarını teftişe geldiklerini belirten Boşo Efendi, bu duruma tolerans tanınabileceğini ancak müfettişlerin görev tanımı ve sınırlarının de nezaret tarafından iyice belirlenmesi gerektiğini söylemiştir.

⁶¹ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Yay. Haz. Muzaffer Albayrak-Kevser Şeker, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, s. 188-189.

⁶² Ergün, *age.*, s. 491.

⁶³ "Mektepler Meselesi", *Tanin*, 25 Mart 1911, No: 919, s. 2-3.

Müfettişlerin görevlerini layıkıyla yapmadıklarından çeşitli yolsuzluklara, suiistimallere ve şikâyete yol açtıklarından yakınmıştır. Teftişlerin zorla ve usule aykırı olarak baskın tarzında yapılması da diğer bir şikâyet konusu olmuştur. Bu tavrın Hıristiyan cemaatin zoruna gittiğini vurgulayan Yorgo Boşo, teftişin usulünce yapılmasını eğer okulla ilgili eksik ya da kabahat varsa yine usulü gereği ceza kesilmesini istemiştir. Maarif müfettişinin bir cemaat mektebini teftiş etmeden önce bunu okula haber vermesi gerektiğini de sözlerine eklemiştir.⁶⁴

Yorgo Boşo Efendi, baskına benzettiği müfettiş ziyaretlerini eve gelen misafir örneğiyle açıklamaya çalışmıştır. Eve misafir sıfatıyla gelen kimselere saygı ve hürmetle muamele ettiklerini, en iyi biçimde ağırladıklarını, cemaat okullarının da Hükümete aynı tarzda her zaman açık olduğunu ancak zorla ve baskın tarzında yapılan teftişten rahatsız olduklarını dile getirmiştir.⁶⁵ Boşo Efendi'nin bu sözlerini Trablusşam Mebusu Mehmet Fuat Hulusi Bey eleştirmiş ve karşı açıklamalarda bulunmuştur. Misafir benzetmesine karşı çıkararak, okulun hiçbir zaman ev olmadığını, evde mahremiyet varken okulda açıklık bulunduğunu söylemiştir. Fuat Hulusi Bey ayrıca teftişin önceden haber verilerek yapılması görüşüne de karşı çıkmıştır. Bu işin habersiz biçimde yapılması gerektiğini, haberli gitmenin teftiş değil ziyaret olacağını dile getirmiştir.⁶⁶ Teftiş konusundaki uygulamanın haklılığını göstermek amacıyla söze karışan Preveze Mebusu Hamdi Bey, cemaatlere güvenlerinin tam olduğunu ancak bazı okulların Yunan tebaasından olan öğretmenleri görevlendirdiklerini söyleyerek,⁶⁷ bu tarz hareketlerden ve alınan duyumlardan ötürü cemaat okullarına yönelik şüphelerin arttığını ve bu sebeple teftişin sıkı tarzda yürütüldüğünü ima etmiştir.

Cemaat okullarının teftişi meselesinden ötürü gayrimüslim vatandaşların şikâyetçi olduğu yönünde konuşma yapan isimlerden biri de İzmir Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi olmuştur. Hükümetin okulları teftiş etme hakkının olduğunu ancak teftişlerle ilgili gayrimüslim cemaatlerden gelen şikâyetlere de Maarif Nezaretinin kulak vermesi gerektiğini söylemiştir. Bu durumun Osmanlı unsurlarının birliği (ittihad-ı anasır) açısından olumsuz sonuçlar doğuracağını ileri süren Emanuelidi Efendi, Hükümetin cemaat okullarına art niyetle yaklaşarak teftiş yaptığı hakkındaki düşünce ve iddialara da açıklık getirmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁸ Bunun üzerine Meclis'te bulunan Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey mese-

⁶⁴ MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 724-725.

⁶⁵ MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 725.

⁶⁶ MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 730.

⁶⁷ MMZC, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102, s. 727.

⁶⁸ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 27.

leye açıklık getiren bir konuşma yapmıştır. Meşrutiyetten önceki dönemde okulları düşünce özgürlüğünün ve bağımsızlık hareketinin kaynağı olarak gördüklerini belirten Nazır, buralarda atılan tohumların kaynağında kurutulması gerektiği anlayışına sahip olduklarını dile getirmiştir. Bu sebeple kimi zaman öğretmen derse girdiğinde müfettiş de bir sandalye alarak sınıfta onu dinlemiştir. Abdurrahman Şeref Bey yapılan bu işlerin fayda getirmediğini aksine özgürlük düşüncesini daha da artırdığını ifade etmiştir.⁶⁹

Devletten ayrılıp bağımsız olma hareketlerinin özel okullarda ve cemaat mekteplerinde yapılan icraatlara dayandırılmaya başlaması üzerine maarif teftişleri yoğun biçimde yapılmaya başlanmıştır.⁷⁰ Cemaat okulları da bu durumdan korkmaya başlamış ve teftişi istemez hale gelmişlerdir. Teftişi reddetmeleri hali de devleti bu konuda daha vehimli bir hale getirmiştir. Abdurrahman Şeref Bey, özeleştiride bulunarak bu okullara giden her müfettişin iyi niyetle hareket etmediğini söylemiştir. Okulların fiziki koşulları, öğretmen kaliteleri ve temizlik şartları gibi şeylere bakmak yerine başka konulara daldıklarını, derste söylenen sözlere dikkat kesildiklerini eklemiştir. Üstelik teftiş raporunu Maarif Nezaretine değil Zaptiye Nezaretine götürür oldukları bilgisini vermiştir. Bu yaklaşımı doğru bulmadığını belirten Nazır, ilim yapılan yerlerden korkulmayacağını ancak asıl endişelerinin okulların propaganda alanı biçiminde kullanılması olduğunu söylemiştir. Bundan ötürü gerek cemaat okullarında gerek diğer okullarda propaganda faaliyeti yürütülmesine izin vermeyeceklerinin altını çizmiştir.⁷¹

Abdurrahman Şeref Bey cemaat okullarının teftişi meselesine bu sözlerle nokta koyduktan sonra müfettişlerin lüzumlu olup olmadıkları bahsine geçmiştir. Müfettişlik konusunda bilgi sahibi olmadığını söyleyerek, teftiş edilecek okul var mı yok mu düşünülmeden Mebusan Meclisinin bu görevlileri kabul ettiğini eklemiştir. Şayet müfettişler görevden alınacak olursa işten çıkarma (mazuliyet) maaşı ödemek zorunda kalacaklarını ve bunun bütçeye yeni külfet getireceğini savunmuştur. Bunun üzerine Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi, müfettişlerin en azından yarısının görevine son verilmesini ve bunların öğretmen olarak istihdam edilmesini

⁶⁹ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 27.

⁷⁰ Cemaat ya da azınlık okulları hakkında Hükümetin endişelerini haklı çıkaran kimi teftiş raporu örneklerine rastlanmaktadır. Bütçe görüşmelerinden birkaç ay önce, 20 Ocak 1911 tarihli ve Yanya Valisi tarafından Maarif Nezaretine gönderilen bir yazıda, Preveze idadi mektepleri müfettişinin Loros kazasında yaptığı teftiştin ve hazırladığı rapordan bahsedilmektedir. Teftiş raporunda belirtildiğine göre; kazadaki Rum mekteplerinde Giri'ti Yunanistan'ın bir parçası olarak gösteren haritalara rastlanmıştır. Vilayet Maarif Müdürlüğü de söz konusu haritaları inceledikten sonra öğrencilerin Osmanlı adap ve ahlakına uygun yetiştirilmesi için okullara ve metropolitlere gerekli uyarıları yapmıştır. Teftiş raporunda kayda değer bir bilgi de Loros kazasında teftişi yapılan okullarda müdür ve öğretmenlerden hiçbir engellemeye maruz kalınmadığı, talep edilen bilgi ve evrakın sorunsuzca verildiğidir. Bk. BOA, MF.İBT., 299/55.

⁷¹ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 28.

önermiştir. Abdurrahman Şeref Bey bu teklife sıcak bakmamış, bu müfettişlerin öğretmenlik eğitimi almadıklarını söyleyerek okullara atanmalarını uygun görmemiştir. Müfettişlerin yanına verilen kâtiplerin de görevlerine son verilmesine karşı çıkmış, onların maarif dairelerine lazım olduklarını dile getirmiştir.⁷²

Müfettişlik kadrolarının gerekli olduğunu savunan mebuslar da çıkmıştır ki bunlardan biri Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'dir.⁷³ Teftiş görevini maarif müdürlerinin yapması önerisine karşı çıkarak birçok okulun bulunduğunu ve bunların müfettişler tarafından teftişinin şart olduğunu söylemiştir. Müfettişlerin ikinci görevinin ise gittikleri köylerde okulun nerede inşa edileceğini belirlemek olduğunu belirtmiştir. Kendisinin Rumeli'de dört yıl müfettişlik yaptığı bilgisini vererek, ahalinin aklının bu işlere ermeyeceğini öteki memurların da okul işinden anlamadıklarını sözlerine eklemiştir. Ayrıca okulların eskiden kalma çok çeşitli gelirlerinin olduğunu ancak mütegalibenin bunlara zamanla el koyduğunu vurgulamıştır. Hem bunlara sahip çıkma hem de yeni yapılacak okulların inşasını takip etme görevinin müfettişlerde olacağını söyleyen İsmail Mahir Efendi, önceki yıl kabul edilmiş bir esası bir yıl sonra baltalamanın doğru olmadığını, en büyük hatalarının da yaptıkları güzel bir işi kısa süre içinde bozmak olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴

Mebusan Meclisi'nde müfettişliğin kaldırılması konusunda fikir ayrılıkları yaşanması ve kimi mebusların bu görevin lağvını kimilerinin devamını istemesi üzerine İzmir Mebusu Seyyit Bey bu konuda sorumluluğu üzerine alarak son kararı Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey'in vermesini, kaldırılmasına onay verirse kendilerinin nazırın bu kararını destekleyeceklerini söylemiştir. Bunun üzerine Maarif Nazırı, müfettişleri bölgelerinde sabit olarak istihdam etmek yerine seyyar hale getirerek sayılarını azaltmayı teklif etmiştir. Böylece müfettişler semt semt gezerek gördükleri eksikleri nezarete bildireceklerdir. Bu şekilde tasarruf yapılarak maarif bütçesinin yükü hafiflemiş olacaktır. Nazırın bu teklifi Meclis Başkanı tarafından oya sunulunca mebuslar tarafından kabul edilmiş ve müfettiş meselesi çözüme kavuşmuştur.⁷⁵ Alınan bu karar neticesinde seyyar müfettişlik uygulaması başlatılmıştır. Bu uygulamada seyyar müfettişlerin görev alanları içinde yapacakları teftiş gezileri için maaştan ayrı olarak harcırah ve masraf namıyla para alamayacakları belirtilmiştir ki⁷⁶ buradaki amaç da maarif bütçesine yeni yüklerin binmesine engel olmaktır.

⁷² MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 28.

⁷³ İsmail Mahir Efendi'nin Mebusan Meclisi'nde eğitimle ilgili yaptığı tüm konuşmalar için bk. Senem Gönenç, "Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 205, (Ağustos 2013), s. 183-207.

⁷⁴ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 29.

⁷⁵ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 29-30.

⁷⁶ BOA, ML.EEM, 851/31.

III. MEBUSAN MECLİSİNDE TIP FAKÜLTESİ ÜZERİNE YAPILAN TARTIŞMALAR

Osmanlı Devleti'nde günümüzdeki anlamda bir yüksek öğretim sistemi olmadığı için Tıp Fakültesi, Maarif Nezaretine bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Bu sebeple Maarif Bütçesinde Tıp Fakültesine ayrılan para ayrı bir fasıl olarak Mecliste tartışılmış ve oya sunulmuştur. Bu fasıl görüşmelerinde mebusların yaptığı konuşmalar ve verdikleri bilgiler Tıp Fakültesinin işleyişi ve ihtiyaçları hakkında önemli bilgiler edinilmesini sağlamıştır.

Sonradan Tıp Fakültesi adını alacak olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binasının Haydarpaşa'da yapılmasına dair Padişah iradesi 15 Ekim 1894 tarihinde çıkmıştır. Bu duruma Umum Askeri Mektepler Nezareti karşı çıkarak, Haydarpaşa'nın şehrin öteki yakasında olmasından ve bundan ötürü sağlıklı biçimde teftiş edilemeyeceğinden bahisle alınan kararın gözden geçirilmesini istemiştir. Meclis-i Vükela bu talep üzerine yaptığı toplantıda binanın Haydarpaşa'da yapılmasına dair kararda ısrar etmiştir. Mekteb-i Tıbbiye binasının temelleri ise 11 Şubat 1895'te atılacak ve 1903 yılında tamamlanacaktır.⁷⁷ Binanın özellikle Haydarpaşa gibi o dönemde şehir dışı sayılan bir bölgede yapılmasının sebebi de II. Abdülhamit'in arzusu üzerine gerçekleşmiştir. Padişah Askeri Tıbbiye talebesinin şehir içinde bulunmasını istememiş ve onların şehrin dışında bulunmalarını kendi açısından daha uygun bulmuştur.⁷⁸ Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Tıp Fakültesi adıyla yeniden kurulmuştur. İstanbul Darülfünununun bir fakültesi olan bu yeni okula, 1909 yılında Askeri Tıbbiye de dâhil edilmiş ve birleşen bu iki okulun adı Darülfünun-u Osmanî Tıp Fakültesi adını almıştır. Haydarpaşa'daki yeni binasında 1933 yılına kadar hizmet verecektir.⁷⁹

Meşrutiyetle birlikte yeni oluşumuyla faaliyet gösteren Tıp Fakültesi'nin masrafları için bütçede ayrılan parayı az bulan fakülte idarecileri zam talebinde bulunmuştur. Müzakereler esnasında Mecliste bulunan Tıp Fakültesi İkinci Başkanı Dr. Bahaeddin Şakir Bey⁸⁰ genel kurula hitaben yaptığı konuşmada zam taleplerinin gerekçelerini açıklamıştır.

⁷⁷ Resul Köse, "Mekteb-i Tıbbiye'nin Haydarpaşa'ya Nakli ve Açılışı (1903)", *Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hemşirelik Dergisi*, C 1/S. 1, (2019), s. 55-56.

⁷⁸ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz. Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002, s. 68.

⁷⁹ Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", *İslam Ansiklopedisi*, C 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 4.

⁸⁰ Bahaeddin Şakir Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1909'da birleştirilerek Darülfünun Tıp Fakültesi adıyla Haydarpaşa'daki yeni binasında faaliyete başlamasıyla birlikte bu okulda profesör olarak göreve başlamıştır. 1910 yılında ise Fakültenin ikinci reisi yani dekan yardımcısı olacaktır. Bk. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakoben'i*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 82.

Bahaeddin Şakir Bey, Osmanlı sağlık teşkilatının birçok eksiği olduğuna vurgu yaparak bunu kapatmak amacıyla doktor yetiştirmenin önemini hatırlatmıştır. Tıp Fakültesine ayrılan paranın Maarif Bütçesinde önemli bir yekûn tuttuğunu kabul ederek, söz konusu okulun diğer okullardan farklı bir işleyiş tarzına sahip olduğunu belirtmiştir. Avrupa'nın her yerinde Tıp Fakültelerine yüksek bütçeler ayrıldığını söyleyip bunun Osmanlı Devleti'ne özgü olmadığını göstermeye çalışmıştır. İhtiyaçları bakımından diğer okullara benzemediğini dile getirerek, normal eğitimde bir sınıf, bir öğretmen ve kütüphanenin genel işleyişe yeteceğini ancak Tıp Fakültesinin laboratuarlara, hastanelere, hocalara ve asistanlara gereksinim duyduğunu ifade etmiştir. Mezun olan öğrenciler de doktor olacağı ve insanların hayatlarına dokunacakları için iyi tahsil almalarının hayati olduğuna temas etmiştir.⁸¹

Tıp Fakültesi için Hükümet tarafından talep edilen bütçenin encümünde kesintilere uğradığını söyleyen Bahaeddin Şakir Bey, buna itiraz etmiş ve vazgeçilmesi mümkün olmayan masraflardan kesinti yapılırsa Tıp Fakültesinin faaliyetini sürdürmesine imkân kalmayacağını dile getirmiştir. Talep edilen paranın bina inşası için değil, Fakültede işlerin olağan biçimde yürütülmesi amacıyla ihtiyaç duyulan meblağlar olduğuna vurgu yapmıştır. Fakültede 12 klinik mevcut olup her biri 40 yataktan toplam yatak sayısı 480 olmakla birlikte encümen bunu çok görüp kesintiye gitmiştir. Bahaeddin Şakir Bey buna karşı çıkmış ve Fakültede ne kadar çok hasta olursa öğrenciler için iyi olacağını çünkü çok hasta görerek tecrübelerini artıracıklarını söylemiş, şayet bu talep karşılanmazsa Tıp Fakültesinin yok seviyesine ineceğini tekrar hatırlatmıştır.⁸²

Fakültenin eğitim amaçlı faaliyet göstermesinden ötürü diğer hastanelere göre alet edevat kullanımının ve materyal ihtiyacının daha fazla olacağını göz önünde tutularak hareket edilmesini istemiştir. Okulda toplam 28 laboratuvar olduğu bilgisini paylaşarak, bunların kurulması için mühim paralar harcadığını ancak burada çalışma yapmak için malzeme alımına ve dolayısıyla paraya ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Söz konusu malzemeler alınmazsa laboratuvarlar atıl bir vaziyette kalacak ve harcanan tüm paralar boşa gidecektir.⁸³

Bahaeddin Şakir Bey, Tıp Fakültesinin ısınma ihtiyacını gidermek amacıyla da lazım olan para miktarını açıkladıktan sonra talep ettikleri paraların Hükümetin teklif ettiği bütçenin içinde olmadığını, bunu bütçe haricinde istediklerini söylemiştir. Bunun üzerine bazı mebuslar bu mas-

⁸¹ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 31.

⁸² MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 31.

⁸³ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 32.

raf kalemlerini bütçe hazırlanırken neden gelip talep etmediklerini sorunca, Bahaeddin Şakir Bey, Fakülte yönetiminde yaşanan değişikliği gerekçe göstermiş ve sorumluluğu onlara yüklemiştir. Bir önceki Maarif Nazırı Babanzade İsmail Hakkı Bey bu açıklama üzerine söze karışarak, nazırlık görevine başladığı zaman bir encümen oluşturduklarını ve özellikle bütçeyi inceleme görevi verdiklerini, o sırada bütün okulları çağırarak taleplerini komisyona iletmelerini istediklerini ancak Tıp Fakültesinden kimsenin gelmediğini söylemiştir.⁸⁴ Tıp Fakültesi'nin her ne kadar Maarif Nazırlığına bağlı ise de belli ölçüde özerk bir statüde hareket ettiği Meclis görüşmelerinde bütçe harici tahsisat istemesinden ve bunu dekan yardımcısı Bahaeddin Şakir Bey'in talep etmesinden anlaşılmaktadır.

Sinop Mebusu Rıza Nur Bey ise Tıp Fakültesine maarif bütçesinden ayrılan paranın fazla olduğu görüşünü savunmuştur. Önceki yıl okula tahsis edilen paranın layıkıyla harcanmadığını ve bunun da hocalarla idareciler arasındaki didişmelerden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Fakülte kadrosunun düşünce ayrılığı yaşamamasının ilk sebebi Rıza Nur'a göre, okulun Haydarpaşa'dan İstanbul'a nakledilmesi meselesidir. Bazı hocalar yerinde kalması taraftarı iken bazıları taşınmasına taraftardır ve bu ikilik eğitimi aksatan bir durum oluşturmuştur. İkinci sebep ise hoca sayısının fazla olmasıdır.⁸⁵

Fakültenin İstanbul'a taşınmasına karşı çıkan Rıza Nur Bey, binanın önceki devirde yüksek meblağla inşa edildiğini, tutup da yerini değiştirmenin ciddi masraflara yol açacağını belirtmiştir. Mevcut binanın Osmanlı Devleti'nin en modern yapısı olduğuna vurgu yaparak sadece buradaki malzemelerin taşınmasının bile binlerce lira israfa yol açacağını hatta kimisinin zarar göreceğini dile getirmiştir. Fakültenin taşınmasını savunanlar buna sebep olarak şehir merkezine uzaklığını ve öğrencilerin gidip gelmesinin zorluğunu göstermişlerdir. Vapur parası ödemenin de öğrencilere yük getirdiğini ileri sürmelerine karşın Rıza Nur Bey, Fakülte idarecilerine fazladan 300 lira ödendiğini, bu paranın vapur masrafı için öğrencilere harcanmasını önermiştir.⁸⁶ Bu esnada söze giren Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey Fakültenin nakil meselesinin söz konusu olmadığını söylemişse de Ankara Mebusu Mahir Sait Bey, bu sorunun Meclis tarafından çözülmesi gerektiğini, gelen her maarif nazırının farklı kararlar alarak meselenin çözümünü geciktirdiklerini dile getirmiştir.⁸⁷

⁸⁴ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 32-33.

⁸⁵ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 34.

⁸⁶ Tıp Fakültesi öğrencilerinin vapur ücretleri konusunda Maarif Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti nezdinde bir girişimde bulunmuştur. Şirket-i Hayriye'den alınan cevapta diğer okul öğrencileri gibi Tıp Fakültesi öğrencilerine de paso verildiği ve bunların yirmi paralık bilette nakledildikleri bilgisi verilmiştir. Pasoların hükmü öğrencilerin ikamet ettiği yerin iskelesiyle Fakültenin bulunduğu mahallin iskelesine kadar geçerli olduğundan bunun haricinde muamele yapılamayacağı bildirilmiştir. Bk. BOA, MF.MKT., 1147/77.

⁸⁷ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 34.

Rıza Nur Bey, Bükreş, Münih ve Moskova gibi Avrupa şehirlerinde de Tıp Fakültelerinin şehrin dışında yapıldıkları örneğini vererek, İstanbul'da vapurların muntazam biçimde işlediğini, Haydarpaşa iskelesiyle Fakülte arasındaki yola parke döşenmeye başladığını⁸⁸ ve zaman içinde Üsküdar'dan okula elektrikli tramvay yapılabileceğini eklemiştir. Fakültenin yerinde kalması konusunda Meclisin kesin karar alması fikrinde olan Rıza Nur Bey'e Kastamonu Mebusu Şükrü Efendi de destek vermiştir.⁸⁹

Rıza Nur Bey, Fakülteye ayrılan paranın öğrenci yetiştirmek için değil hocalara maaş verilmek için harcadığını iddia etmiştir. Önceki maarif nazırlarından Nail Bey okuldaki öğretmen sayısının fazlalığını görmüş, daha laboratuvar kurulmadan buraya memur ve öğretmen tayin edildiğini farklı birimlere birçok personel alındığını tespit etmiştir. Bunun üzerine Meclis, Nail Bey'e ihtiyaç fazlalarının çıkarılması yetkisini vermiş ancak 15 gün sonra görevden ayrılmıştır. Onun yerine gelen Emrullah Bey ise Meclisin bu emrini uygulamamıştır. Bu durumu Meclise ve dolayısıyla milli egemenliğe saygısızlık olarak gören Rıza Nur Bey, öğretmen fazlalığını ispatlamak için Paris Tıp Fakültesi'nden örnek vermiştir. Burada 12 bin öğrenciye dört harici hastalıklar hocası düşerken İstanbul'da 700 öğrenciye üç öğretmen düşmektedir. Yataktaki hasta kliniğinde ise üç hoca olmasına karşın Rıza Nur Bey bunların teorik derslere girmediklerini ve bu işi yardımcılarına bıraktıklarını ileri sürmüştü ve bunu da özel muayenelerinde para kazanmak için yaptıklarını iddia etmiştir.⁹⁰

Fakülteadaki idarecilerin birden fazla maaş aldıkları iddiası da yine Rıza Nur Bey tarafından Meclis kürsüsünde söylenmiştir. Fakültenin başkanı olan Besim Ömer Bey'in ilk olarak emekli maaşı aldığını, başkanlıktan maaş aldığını, okulda öğretmenlik yaptığı için bunun parasını ve ayrıca tahsisat aldığını belirtmiştir. Bu ifadeler bazı mebusların itirazına yol açmış ve Besim Ömer Bey'in bu paraları fazlasıyla hak ettiğini ve Avrupa'da da bu uygulamaların olduğunu söylemişlerdir. Rıza Nur ise gelen tepkiler üzerine kastettiği şeyin maaş olmadığını, bir kişinin birden fazla işi aynı verimlilikte yürütmesinin zor olacağına işaret ettiğini dile getirmiştir. Her okulda maaş saat hesabıyla verilirken Tıp Fakültesi hocaları bu okulun başka okullara benzemediğini, öğrencilerle beraber sürekli has-

⁸⁸ Haydarpaşa iskelesinden Tıp Fakültesine kadar giden caddenin Eski İstasyon yanındaki geçidin güzergâhının tehlike oluşturmayacak bir şekilde sokulması için Dâhiliye Nezareti'nden Nafia Nezaretine başvuruda bulunulmuştur. Konunun muhatabı olarak görülen şimendifer kumpanyası ile yapılan yazışmalarda, mukaveleye göre kumpanyanın böyle bir sorumluluğu olmadığı cevabı alınmıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti söz konusu güzergâhı kumpanyanın o hale getirdiğini, mukavelede yer almıyor diye bunun sorumluluğunu üzerine almamasının kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Bk. BOA, DH.ID., 4/44.

⁸⁹ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 34-35.

⁹⁰ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 35.

taların başında bulunmaları gerektiğini söyleyerek sabit maaş istemişlerdir. Maaşı bu şekilde almalarına karşın Rıza Nur Bey, hocaların okula 15 günde bir geldiklerini, sürekli devam etmediklerini dile getirmiştir. Bunun üzerine gelmeyen hocaların parası kesilince okula gitmeye mecbur kalmışlardır. Bir dönem de dışarıda kalan öğretmenler Fakültede görev almak için sınav yapılmasını talep etmişler ve durum Mebusan tarafından uygun görülüş fakat okul idaresi bunu yapmayarak keyfi alımlar yapmıştır.⁹¹

Rıza Nur Bey'in iddialarını destekleyen bir açıklamaya Cemil Topuzlu'nun hatıralarında rastlanmaktadır. Cemil Topuzlu, Tıp Fakültesi dekanlığı yaptığı dönemde hocaların bazılarının derslere ya zamanında girmediklerini ya da okula hiç uğramadıklarını belirtmektedir. Bu durumdan ötürü onları defalarca uyardığını, uzak mesafelerden gelen hastaların uzun süre doktor beklemelerinin doğru olmadığı hatırlatmasında bulunduğunu dile getirmektedir. Uyarıları ciddiye alınmayınca da fakülte kurul kararıyla söz konusu hocaların ücretlerinde kesinti yapmaya başlamıştır. Bu tedbirden sonra okula zamanında gelmeye başlamışlarsa da bu defa Cemil Topuzlu'ya düşman kesilmişlerdir. Cemil Topuzlu'ya göre, Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'dan taşınmasını isteyen hocaların gerçek niyeti hem her gün uzak mesafe gitmenin külfetinden kurtulmak hem şehir merkezinde bulunan özel muayenehanelerine zaman ayırmak hem de Fakülte'deki derslere zamanında yetişmektir.⁹²

Tıp Fakültesiyle ilgili tespit ettiği sorunları dile getiren diğer bir isim Sivas Mebusu Nazarat Dagavaryan Efendi olmuştur. Ona göre Fakülte'deki sorunun temeli sağlam bir teşkilat yapısının olmamasıdır. Bir kurum tesis edileceği zaman önce teşkilatının yapıldığını, sonra kadrosunun düzenlendiğini, daha sonra programının hazırlandığını ve nihayet bütçesinin oluşturulduğunu söyleyen Dagavaryan Efendi, Osmanlı Devleti'nde ise işlerin üstünkörü yapıldığını, bir icraatın kısa süre sonra yenisiyle değiştirildiğini sitem yollu belirtmiştir. Tıp Fakültesinde de benzer durumun olduğuna vurgu yaparak, başa geçen idarenin keyfine göre teşkilatın ve hocaların değiştiğini bunun da istikrara zarar verdiğini ifade etmiştir. Eğitim kadrosundaki personele ödenen maaş miktarlarında da dengesizlik olduğunu savunan Dagavaryan Efendi, bu durumun hocalar arasında huzursuzluk yarattığına değinmiştir. Rıza Nur Bey'e de destek vererek fazla sayıda öğretmen istihdam edildiğine temas etmiştir.⁹³

⁹¹ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 35-36.

⁹² Topuzlu, *age.*, s. 102.

⁹³ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 37.

Nazarat Dagavaryan Efendi, Tıp Fakültesi'nde yetiştirilen öğrencilerin pratik ve uygulama yönlerinin zayıf kaldığını sürekli teorik bilgiler aldıklarını söylemiştir. Doktorluğun kitaplarla değil hastaların başında ve ameliyatlarda öğrenileceğini belirterek bu uygulamaların artırılmasını istemiştir. Osmanlı öğrencilerin pratik yönü zayıf kaldığı için bir hasta gördükleri zaman şaşırıp kaldıklarını, kalbin dinlenmesini ya da nabza bakılmasını dahi bilmediklerini dile getirmiştir. Bu sebeple Fakülteye daha çok hasta alınması gerektiğini ve bu sayede öğrencilerin tecrübelerini artıracaklarını eklemiştir. Fakültenin yerini uygun bulmasa da çok para harcayarak inşa edilmiş bir okulu yine aynı parayı harcayarak şehre nakletmenin mantıklı olmadığını savunmuştur. Bazı insanların mevcut Fakülte hastanesine gitmede zorluk çektiklerinin üzerinde durmuş ve çözüm olarak da kliniklerin şehrin farklı semtlerine dağıtılmasını göstermiştir. Bu klinikleri dolaşacak öğrenciler böylece daha fazla hasta görme şansına sahip olacaktır.⁹⁴

Dagavaryan Efendi, Rıza Nur Bey'in Besim Ömer Paşa hakkındaki sözlerine de eleştiri getirmiştir. Bu tip insanların zaten az sayıda oldukları için kıymetlerinin bilinmesine temas ederek, kendi özel muayenehanesinde çok daha fazla para kazanma olanağı varken az bir ücretle Tıp Fakültesinde hizmet etme fedakârlığının takdirle karşılanması gerektiğini söylemiştir. Dagavaryan Efendi'den sonra söz alan Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey de şu tespitite bulunmuştur ki, Tıp Fakültesi yönetimi diğer fakültelerden farklıdır. Burayı bir nevi dukalığa benzeterek, kendilerine hesap vermediklerini, müfettiş gönderildiğinde kabul etmediklerini, Hükümete karşı sorumlu sıfatı taşımadıklarını vurgulamıştır. Kendinden önceki nazır Babanzade İsmail Hakkı Bey'in bu düzeni değiştirerek buraya sorumlu bir müdür atadığını⁹⁵ ve gerektiği zaman ondan hesap sorulacağını belirtmiştir. Fakülte yönetiminin kendilerine ayrılan paraya zam yapılması talebini de aciliyet sırasına koyarak değerlendireceklerini ifade etmiştir. Ankara Mebusu Mahir Sait Bey de Fakülteye ayrılan paranın mevcut halde kalması, bütçeyi kabartmanın doğru olmayacağı fikrini ileri sürmüştür.⁹⁶

Bu esnada Meclis'te Rıza Nur Bey'in verdiği, Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'dan nakledilmemesi ve hocaların sınava tabi tutularak sayılarının

⁹⁴ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, I. 104, s. 37-38.

⁹⁵ Babanzade İsmail Hakkı Bey'in Maarif Nazırlığı döneminde Cemil Topuzlu'nun dekanlık görevinden istifa etmesinden sonra Fakülte'nin yönetimi idari işler ve eğitim işleri olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Yeni dekan seçilen Besim Ömer Paşa ve onun yardımcısı yapılan Dr. Bahaeddin Şakir Bey eğitim işleriyle meşgul olmuşlardır. İdari işlerden ise bizzat Babanzade İsmail Hakkı Bey tarafından göreve getirilen Dr. Adnan Bey sorumlu olmuştur Bk. Süheyl Ünver, "Tıp Fakültesinin Meşrutiyet Yılları Tarihine Dair", *Bellekten*, C XXIII/S. 90, (1959), s. 302.

⁹⁶ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, I. 104, s. 38-39.

makul orana indirilmesi, bunun da Hükümete havalesini teklif eden önergesi okunmuş, Meclis Başkanı oya sunmuşsa da çoğunluğa ulaşmadığı için kabul edilmediğini bildirmiştir.⁹⁷

Mebusan Meclisi'nde Tıp Fakültesinin taşınması tartışmalarına dâhil olan öteki isim bir önceki Maarif Nazırı Babanzade İsmail Hakkı Bey olmuştur.⁹⁸ Fakültenin taşınması ya da taşınmaması meselesini Meclisin halledemeyeceğini, bazı tabiplerin bunu isteyip bazılarının istemediklerini, onların bu farklı görüşleri incelenmeden mebusların ilmi sıfatı olmadığı halde böyle bir karar vermelerinin doğru olmayacağını söylemiştir. Nakil işinin fenni bir karar olduğunu belirten İsmail Hakkı Bey, doktorlar içinde her iki talebi de savunanların kendilerince haklı yönlerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Nakli savunan doktorlar daha ziyade evlerinin ve muayenehanelerinin şehirden uzak olmasına dikkat çekmişler ayrıca öğrencilerin ve hastaların ulaşım ve lodos gibi sorunlar yüzünden mevcut Fakülteye gidemediklerinden dert yanımlardır.⁹⁹

Nakli savunanların diğer bir gerekçesi de öğrencilerin sadece yatan hastalara değil ayakta tedavi olması gereken hastalara da ihtiyaç duymalarıdır ki ayaktaki hastalar dahi Fakülteye gidememektedir. İsmail Hakkı Bey ilerleyen zamanda elektrikli tramvayın gelebileceğini, hızlı vapurlar alınıp okula özel iskele yapılarak hasta sayısının çoğaltılabileceğini dile getirmiştir. Bunların kısa vadede mümkün görünmediğini göstererek az hasta geliyor diye okulu nakledip etmeme kararı vermelerinin doğru olmayacağını savunmuştur. Mebusan Meclisine sorunu çözmek amacıyla bir teklifte bulunan Babanzade, bir inceleme heyeti kurulmasını, bunun marifetiyle tarafların dinlenmesini ve sonucunda rapor hazırlanarak kendilerine sunulmasını önermiştir. Bu rapor doğrultusunda bir sonraki yılın bütçesinin düzenlenerek şayet nakli uygun görülürse nakledilmesine onay verilmesini istemiştir.¹⁰⁰

Rıza Nur Bey tarafından ortaya atılan Tıp Fakültesinin yerinin değiştirilmesi meselesiyle ilgili tartışmalar Meclis oturumunda uzayınca bazı

⁹⁷ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 39.

⁹⁸ Babanzade İsmail Hakkı Bey, 2 Mart 1911 tarihinde Maarif Nazırı olarak göreve başladıktan dört gün sonra yani 6 Mart 1911'de Tıp Fakültesi'ne bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyarette muallim meclisini toplantıya davet ederek okulun durumu hakkında müzakere etmiştir. Bu toplantıda Fakülte'nin taşınması meselesi de gündeme gelmiştir. Kliniklerin Haydarpaşa'da olması öğrencilerin ulaşımı için ciddi bir sorun olarak görüldüğünden İstanbul'a nakledilmesine karar verilmiştir. Toplantıda bunun için gereken tüm tedbirlerin alınması konusu üzerinde durularak, çeşitli klinik çalışanlarının İstanbul'da mevcut hastanelerde göreve başlamaları kararı alınmıştır. Bu kararlar birlikte Fakülte kısmen de olsa İstanbul'a taşınmış sayılacağından tamamının taşınması için uygun mahal aranıp gereken projelerin düzenlenmesi için bir komisyon kurulması alınan kararlardan biri olmuştur. Bk. "Maarif Nazırı", *Tanin*, 7 Mart 1911, No: 901, s. 1; Alınan bu kararlar uygulamaya konamamıştır zira İsmail Hakkı Bey aynı yılın Mayıs ayında görevinden istifa etmiştir. Maarif nazırlarının sıkça değişmesinin istikrarsız bir yapı oluşturduğuna dair bu gelişme iyi bir örnek olarak görülmektedir.

⁹⁹ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 39-40.

¹⁰⁰ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 40.

mebuslar bunun maarif bütçesi müzakerelerinin konusu olmadığını söyleyerek nokta koymak istemişlerdir. Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, bu düşünceden hareketle Tıp Fakültesi'nin şehir merkezine nakledeceği yönünde tartışmaların olduğunu Rıza Nur Bey'in iddia ettiğini, ne Fakülte idaresinden ne de Hükümet tarafından bu konuda talep geldiğini söyleyerek, olmayan bir mesele üzerine konuşup zaman harcamanın gereksiz olduğunu dile getirmiştir.¹⁰¹ Varteks Efendi'nin bu görüşü diğer birçok mebus tarafından destek görünce Fakülte bütçesiyle ilgili faslın oylamasına geçilmiş ve kabul edilmiştir. Maarif bütçesi müzakereleri, nezaretin fevkalade bütçesinin görüşülmesiyle birlikte 10 Mayıs 1327 (23 Mayıs 1911) Salı günü tamamlanacak ve Mebusan Meclisi'nde kabul edilecektir.¹⁰²

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesinden sonra Mebusan Meclisi yeniden toplanmaya başlamış ve ülke yönetimiyle ilgili kararlar almaya başlamıştır. Meclis görüşmelerinde üzerinde durulan en önemli konulardan biri bütçe müzakereleridir. Nezaretlerin yapacakları hizmetler için gereken paraların dağıtılmasında önde gelen kalemlerden biri de Maarif Nezareti bütçesi olmuştur. Bütçe görüşmelerinin kayda değer özellikleri arasında, mebusların yaptıkları konuşmalarda gerek kendi seçim bölgelerinin gerek ülke genelinin durumu hakkında söyledikleri yer almaktadır. 1911 yılında bir sonraki mali yılın bütçesi için yapılan görüşmelerde de ülkenin eğitim sistemi hakkında mühim konuşmalar yapılmış, görüşler dile getirilmiş, iddialar ortaya atılmış ve sorunlara çözüm önerileri sunulmuştur. Tüm bunlar bütüncül bir bakış açısıyla incelendiği zaman, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Devleti'nin eğitim alanındaki fotoğrafını çekmek mümkün olmaktadır.

Mebusan Meclisinde yapılan bütçe görüşmesinde konuşma yapan hemen her mebusun işaret ettiği konu maarif nazırlarının sıklıkla değişmesi olmuştur. Mebusların bu duruma gösterdikleri gerekçe, göreve gelen nazırların ehliyetsiz olması değil siyasi rekabet ve görüş ayrılıklarıdır. Siyasi çekişmeler nedeniyle ortaya çıkan bu vahim tablodan ötürü eğitimde verimli işlerin yapılamadığı ve istikrarsız bir yapı meydana geldiği düşüncesi ileri sürülmüştür. Eğitimli insanın bir ülkenin kalkınmasında önemli rol oynadığının farkında olan mebuslar konuşmalarında sık sık bu konuya değinmişlerdir.

¹⁰¹ MMZC, 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104, s. 42.

¹⁰² MMZC, 10 Mayıs 1327 (23 Mayıs 1911), C 7, İ. 105, s. 82-89.

Mebusların yaptıkları konuşmalarda en fazla şikâyet ettikleri husus vilayetlerin ödemesi gereken maarif hissesi olmuştur. Kendi seçim bölgelerinden örnekler vererek, yüksek oranda para ödediklerinden ancak buna karşılık arzu ettikleri oranda hizmet alamadıklarından dert yanmışlardır. Farklı bölgelerden birçok mebusun bu meseleye parmak basması ülke genelinde hoşnutsuzluk olduğuna kanıttır. Mebusların maarif hissesi sorununa kendilerince buldukları çözümler de olmuştur ki en akla yatkın olanı eğitim işlerinin merkezden alınarak vilayet yönetimlerine bırakılmasıdır. Bu sayede vilayetler topladıkları para kadar ve ihtiyaç duydukları sayı ve kademedeki okul yaptırabilecek, öğretmen eksiklerini tamamlayabilecektir.

Osmanlı Devleti'nde maarif konusunda düzenli istatistik tutulmadığı bilgisi bütçe görüşmelerindeki konuşmalardan kendini belli etmektedir. Okul sayıları ve türleri hakkında, bu okullarda eğitim gören öğrenci sayıları konusunda sağlıklı bilgiler olmadığı belirtilmiştir. Benzer biçimde öğretmen okullarından mezun olanların sayısı hakkında da verilerin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumun ortaya çıkardığı en belirgin netice, eğitimde planlamanın yapılamamasıdır. Hangi bölgenin kaç adet okulunun olduğunun bilinmemesi ya da mezun olan öğretmen adaylarının miktarı üzerine veri olmaması atılacak adımların hatalı olmasına veya belirsiz kalmasına yol açmıştır.

Avrupa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerin tamamı olmasa da bir kısmının, orada bulunma nedenlerini unutarak Paris'in eğlence ortamlarında vakit geçirmeleri de bütçe görüşmelerine konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çok sayıda öğrenciyi yurt dışına göndermesinin doğru olduğu ancak bunların donanımlı olarak dönmelerinin sağlanması gerektiği söylenmiştir. Bazı mebuslar Fransa yerine artık İngiltere'ye öğrenci gönderilmesi gerektiğinin lüzumunu anlatmıştır. Mebusların Osmanlı eğitim sistemi için sundukları öneriler arasında eğitimin zorunlu ve parasız olması gerektiği, öğrencilerin harçlık, kıyafet ve kitaplarının devlet tarafından karşılanmasının doğru olacağı yer almıştır. Buna ek olarak öğretmen okullarının artırılması, öğrencilerin memur olmak için değil öğretmen olmak için yönlendirilmeleri, öğretmenlerin askerlikten muaf tutularak maaşlarının artırılması gerektiği ifade edilmiştir.

Müfettiş kadroları meselesi görüşmelerde gündemdeki yerini almıştır. Okul olmayan yerlere müfettiş atandığından bahisle gereksiz yere bütçenin kabartıldığından bahsedilmiş, dışarıdan borç para alarak ayakta durmaya çalışan bir devletin bu şekilde maaş ödeme lüksünün olmadığı ısrarla vurgulanmıştır. Bu durum da yine aslında devletin plansız hareket ettiğinin güzel bir örneği olarak öne çıkmaktadır. Maarif Nazırı Abdurr-

rahman Bey'in seyyar müfettişlik sistemi kurulması önerisi mebuslar tarafından destek görmüştür. Teftiş meselesinin ikinci ayağı ise gayrimüslim okullarına Maarif Nezaretinin müfettiş göndermesidir. Bu durumdan gayrimüslim cemaatin huzursuz olduğunu dile getiren özellikle Rum kökenli mebuslar, teftiş sonrası okullarda görülen eksikler üzerine muhatabin söz konusu okul idarecileri değil metropolitler olduğunun ısrarla üzerine basmışlardır. Buna karşın Müslüman mebuslardan kimileri gayrimüslimlerin okullarında ayrılıkçı hareketlerin olduğuna dair söylemlerde bulunmuşlardır.

Maarif Nezareti bütçesinden tahsisat alan Tıp Fakültesi hakkında da uzun konuşmalar yapılmıştır. Özellikle Sinop Mebusu Rıza Nur Bey bu okul hakkında çok şey söylemiş, Fakülteye ayrılan paranın hocalara harcandığından ve öğretmen sayısının fazla olduğundan bahsetmiştir. Görüşmelerde bütçeyle alakası olmadığı halde Tıp Fakültesinin Haydarpaşa'daki yerleşkesinden şehir merkezine taşınması üzerine de çok sayıda görüş dile getirilmiştir. Rıza Nur Bey bu konuda da öncülük ederek, Fakültenin taşınmaması gerektiğini savunmuştur. Bu talepte bulunan hocaların, öğrencilerin ve hastaların okula gelmekte zorlandıklarını bahane ettiklerini aslında gerçek sebebin kendi özel muayenehanelerinin yakınında bulunmak olduğunu ileri sürmüştür. Her ne kadar bazı mebuslar Rıza Nur'un iddialarını temelsiz bulmuşsa da Fakültenin iki yıl dekanlığını yapan Cemil Topuzlu'nun hatıralarında benzer şeyleri söylemiş olması hakikatin bu yönde gerçekleştiğini ispatlamaktadır.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA).

Maliye Nezareti-Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM.): 851/31, R. 21.04.1327.

Maarif Nezareti-Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.): 299-55, H. 25.01.1329.

Maarif Nezareti-Mektubi Kalemi (MF.MKT.): 1147-77, H. 02.02.1328; 1165-66, H. 15.01.1329.

Dahiliye Nezareti-İdare (DH.İD.): 4-44, H. 06.01.1330.

B. Resmi Yayınlar

Düstur, İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkati, Tertip: 2, C 5, 1913, s. 186-216.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911), C 6, İ. 102; 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911), C 7, İ. 103; 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911), C 7, İ. 104; 10 Mayıs 1327 (23 Mayıs 1911), C 7, İ.105.

C. Gazeteler

"Bera-yı Tahsil Avrupa'ya Gönderilen Talebenin Adab-ı Şer'iyeye Riayeti Lüzumu", *Sırat-ı Müstakim*, 30 Kasım 1910, C 3/S. 57, s. 80.

"Maarif Nazırı", *Tanin*, 7 Mart 1911, No: 901, s. 1.

"Mektepler Meselesi", *Tanin*, 25 Mart 1911, No: 919, s. 2-3.

"Bitlis Maarif Müfettişleri", *Tanin*, 28 Mart 1911, No: 922, s. 3.

"Avrupa'da Bulunan Talebe Hakkında", *Tanin*, 8 Nisan 1911, No: 933, s. 2.

"Heyet-i Vükela Hakkında", *Tanin*, 9 Mayıs 1911, No: 964, s. 1.

"Maarif Nezareti", *Tanin*, 11 Mayıs 1911, No: 966, s. 3.

"Maarif Nezareti", *Tanin*, 12 Mayıs 1911, No: 967, s. 2.

D. Kitaplar, Makaleler ve Tezler

AKYÜZ, Yahya, *Anadolu Öğretmen Liseleri İçin Türk Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

ALKAN, Mehmet Ö., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri 1839-1924", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 125-145.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme. Yay. Haz. Muzaffer Albayrak-Kevser Şeker, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.

- BABANZADE İsmail Hakkı, "Cehennem Bir Gün", *Tanın Özel Sayısı*, 26 Nisan 1909, s. 1-4.
- BAYSAN, Vehbi, "Sultan V. Mehmed Reşad Dönemi ve Toplumunu Dönüştürme Aracı Olarak Milli Eğitim", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, C 1, Yay. Haz. Fahrettin Gün vd., Milli Saraylar Yayınları, İstanbul 2018.
- ÇETİN, Sadık-Doğan, Ayhan, "Osmanlı Devleti'nde 1910 Yılında Yapılan Maarif Müfettişi Atamaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (1), (2021), s. 17-45.
- ÇİÇEK, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.
- ERDEM, Yasemin Tümer, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", *OTAM*, S. 26, (Güz 2009), s. 55-91.
- ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C 3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- ERKEK, Mehmet Salih, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVIII/S. 2, (2013), s. 385-416.
- GÖNENÇ, Senem, *Meclis-i Mebusan'da Bulunan Azınlık Mebuslarının Eğitime Dair Görüşleri (1908-1920)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.
- GÖNENÇ, Senem, "Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 205, (Ağustos 2013) s. 183-207.
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (ty).
- KEKLİK, Ebubekir, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- KÖSE, Resul, "Mekteb-i Tıbbiye'nin Haydarpaşa'ya Nakli ve Açılışı (1903)", *Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hemşirelik Dergisi*, C 1/S. 1, (2019), s. 53-60.
- MUTLU, Şamil, "II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *Belgeler*, C XVII/S. 21, (1996), s. 127-144.
- Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler (1841-1918)*, Haz. Tefik Güran, C 7, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003.

- POLAT, Habibe, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Eğitimin İyileştirilmesi Girişimleri Çerçevesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C 5/S. 1, (2021), s. 32-42.
- SARI, Nil, "Mekteb-i Tıbbiyye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 2-5.
- SATI Bey, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", Sad. Recai Doğan, *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık, C 4/S. 11, (2001), s. 197-207.
- TOPÇU, Nurettin, *Türkiye'nin Maarif Davası*, Hareket Yayınları, İstanbul 1970.
- TOPUZLU, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz. Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002.
- TURAL, Erkan, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maarif-i Umumiyye Nezareti'nde Bürokratik Reform", *OTAM*, S. 22, (Güz 2007), s. 177-206.
- TURAN, Kemal, "Bir Alman Eğitimciye Göre Savaş Yıllarında Osmanlı Maarifi F. Schmidt'in Eğitim Reformu Raporu", *İstanbul Araştırmaları*, S. 4, (Kış 1998), s. 199-236.
- TURAN, Kemal, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- ULU, Cafer-Kahraman Cahit, "20. Yüzyılın Başında Türk Aydınlarının Japonya'ya Bakışı ve 'Musavver Japon Çocukları' Kitabı", *Humanitas*, S. 2, (Güz 2013) s. 235-249.
- ÜNVER, Süheyl, "Tıp Fakültesinin Meşrutiyet Yılları Tarihine Dair", *Belleten*, C XXIII/S. 90, (1959), s. 287-306.